

Judy Batalion: Partizán nők

A LENGYEL GETTÓK ZSIDÓ ELLENÁLLÓI

Fordította Gyárfás Vera. Park, Bp., 2021. 596 old., 4740 Ft

Judy Batalion könyvét, amely magyarul *Partizán nők* címmel jelent meg – egyébként meglepő frissességgel, alig pár hónappal az után, hogy New Yorkban kijött az eredeti, *The Light of Days* (Napok fénye) címmel –, a neten máris nemzetközi bestsellerként emlegetik. Az eredeti alcím a hitleri gettók harcos női ellenállóinak még ismeretlen történetét ígérte (*The Untold Story of Women Resistance Fighters in Hitler's Ghettos*). A szerző a holokausztot túlélő, lengyelországi zsidók Montréalban felnőtt unokája, műve mögött jó évtizedes kutatómunka áll. A „hitleri gettók” kifejezés használata a lengyeleknek szóló gesztus, akik – a történészek is, de főleg a politika – határozottan elutasítják a „lengyel gettók”, „lengyel haláltáborok” megnevezést, mondván, hogy ezeket nem a lengyelek hozták létre, és nem ők működtették, ráadásul bizonyos publicisták – első sorban épp az óceánon túl – hajlamosak e náci létesítmények eredetét a lengyel antiszemitizmusban látni, ami nyilván történelemhamisítás. Egyébként ez az egyik darázsfészek, amelybe Batalion, úgy tűnik, meglehetősen naivitással, ugyanakkor persze kellő elszánással, gátlástalanul belenyúl, de akad még egypár hasonló forró góc a holokauszt narratívájában, amelyeket szintén nem fél új megvilágításba helyezni. A legszívesebben kétségbe is vonnám a naivitását, ami sok mindenre feljogosítja, vagyis igen hasznos segédeszköznek bizonyul, hiszen ha felelős értelmiségiként, Harvard-diplomával, angol tudománytörténeti doktorátussal, gyakorló művészettörténészként és kurátorként ilyen szövevényes, hosszú évtizedek során megannyi vitát, indulatot, ellentmondást felszínre hozó történelmi kérdést vesz szemügyre, akkor, gondolom én, mindenképp szükséges bizonyos szakmai

távolságtartást, talán némi önironiát is tanúsítania; egyelőre mégsem sietnék ennek kimondásával.

Az a legkülönösebb benne, hogy letesz elének egy jelentős szakirodalmat feldolgozó, sűrűn lábjegyzetelt, vaskos történelmi munkát, amelynek elbeszélésmódja annyira közvetlen, néha kifejezetten szubjektív, mintha regényt írna, vagy inkább naplót. A történet úgy kezdődik, hogy 2007 tavaszán a British Library olvasótermében Szenes Hannáról keres irodalmat. Előzményként persze ott van mögötte egy kórosan tárgyhalmozó, diszfunkcionális anya (*hoarder*), aki elviselhetetlen raktárrá téve montreáli otthonukat, megkeserítette Judy ifjúkorát. Szép lassan belátja, hogy csak akkor lehetnek gyermekei, ha megtanul anyává válni. Erős zsidó nőkről akar tehát olvasni. Még a montreáli világi zsidó iskolában hallotta, hogy a huszonkét éves Szenes Hanna annak idején Palesztinában beállt a brit ejtóernyősök közé, elhatározta, visszatér Európába, és részt vesz az ellenállásban, de nem járt sikerrel, elfogták. Amikor kivégezték, nem engedte, hogy a szemét bekössék, szembe akart nézni a puskacsővel, a golyóval, amely megöli. Judy Batalion minél többet meg akar tudni róla, kikéri az összes könyvet, amelyben előfordul a neve. Igaz, megvan neki a maga hőse, a *bubbe*, a nagymama, akinek jiddisül elbeszélte viszontagságait gyerekkorában gyakran hallgatta. Egy bivalyerős nő, aki megszökött Varsóból, több folyót átúszott, végül egy narancsszállító teherautóval átlépte a szovjet határt. Paradox módon az mentette meg, hogy a szovjetek deportálták egy szibériai munkatáborba, ahonnan a háború után mégis hazaindulhatott. Igaz, Kirgizisztánban meg kellett állnia, ott szülte meg a lányát, Judy anyját, hogy aztán végül Kanadában kössön ki. A szüleit, a testvéreit azonban elvesztette, ők ott rekedtek Varsóban.

Előzményként mindez ott van mögötte, az előző könyvében, amely 2015-ban jelent meg *White Walls* (Fehér falak) címmel, és a maga nemében szintén bestseller volt. Legalábbis erre enged következtetni a szerzővel készült interjúk és

reagálások sokasága a neten, egyfajta számvetés a gyerekekkel, a diszfunkcionális anyával, a másod-, illetve harmadgenerációs holokausztraumával. Mert erről van szó, ezt egy idő után ő maga is tisztán látja. De ha nem említené, az olvasó akkor is megsejti. Jómagam is így kezdtém keresni a *Partizán nők* előtti publikációit, jól sejtve, hogy már a Harvard is bizonyos menedéket jelentett számára, a kiút ígérését, kilencesztendő angolai tartózkodása – a PhD ürügyén – még inkább. Itt ráadásul egy sor új képességet fedez fel magában, kabaréban lép fel, képregényt rajzol, színdarabot ír, és nem utolsósorban a Cambridge-i Egyetem és a montreáli zárt zsidó közösség után, amelyben felnőtt, szembe kell néznie azzal, hogy „a britek számára visszas, ha ennyire magától értetődően kezeltem a zsidóságomat”, írja (14. old.). Akkor hát mit jelent zsidónak lenni? Ami természetesen volt „az áldozati lét és a félelem közegeben” felnőve (16 old.), most tolawodóan hat – szűri le a tanulságot. Újra kell hát gondolnia a maga identitását. Beül a londoni British Library olvasótermébe, ahol a régi papír illata terjeng, és fogódzót keres az „erős zsidó nőknél” a kupacnyi könyvben, amit kikért.

A könyvhalom mélyén megakad a szeme egy viseltes kemény borítón, kétszáz oldalas, apró betűs, jiddis kötetten: *Freuen in di getos* (Nők a gettóban) a címe. 1946-ban jelent meg New Yorkban. Kis híján olvasatlanul vissza is teszi. „Ismertem ezt a nyelvet, de tizenöt éve nem használtam.” (13. old.) Így mégis beleolvastam. Szenes Hanna csak az utolsó fejezetben kerül elő, előtte más nők szerepelnek, fiatal zsidó lányok tucatjai, harcos ellenállók, a lengyelországi gettók névtelen hősnői: fegyvert csempésznek, vonatot robbantanak, belesütköznek a kenyérbe a pisztolyt, okmányokat hamisítanak, föld alatti bunkert építenek, zsidókat szöktetnek az árja oldalra kéményeken és háztetőkön át, megvesztegetik a kivégzőosztagot, lépre csalják, leitatják, lelövik a náciakat, elképesztő gerillaharcot folytatnak. „Hiába részesültem zsidó oktatásban, soha nem olvastam ehhez hasonló beszámolókat” – szövegezi le Batalion –, a történetek „nem-

csak megleptek, hanem személyesen fel is kavartak, fenekestül felfordították azt, ahogy a saját történetemhez kapcsolódtam”. (15–16. old.) Mi lett volna, ha *bubbe* nem menekül el Varsóból, hanem vásárra viszi a bőrét, magyarán felveszi a harcot? És „mit tennék én hasonló helyzetben? Harcolnék vagy menekülnék?” (16. old.) Ez a könyv legsúlyosabb kérdése, ám éppen a súlya miatt így, egy az egyben megválaszolatlan is marad. Persze megtehetné, hogy sztereotip és hangzatos módon kijelenti, ő bizony a harcot választaná. Csak azonnal elveszítené a hitelét. Márpedig az önazonosság mindenekelőtt hitelesség kérdése. Más utat választ. Felkutatja a történet legfontosabb alakjait, még szereplőlistát is készít a színrelépés sorrendjében, akár egy drámaíró. Nem túlzás, többfelvonásos dráma következik. Mind a tizenhét lányt elkíséri a maga útján, és mind a tizenhetet belülről készül megmutatni, különösen válságos, döntő pillanataikban. Ami azt jelenti, hogy újra és újra szembe kell néznie a sorssal, a tetteikkel, az indítékaikkal.

Önmagát megtalálni a saját hőseiben: ez valójában szépírói ambíció, ez esetben mégis elengedhetetlen hozzá a kitartó kutatómunka. Olyan regényt ír, amelyben nem fiktív figurákkal, hanem valóságos lényekkel kell megmértenie magát. Az is rá vár azonban, hogy a múlt kódéből előhívja e „gettólányokat”, életet leheljen beléjük. „Eleinte azt hittem, hogy csak az a több tucat ellenálló létezett, akiről a *Freuen* beszámolt – írja. – De amint mélyebbre ástam, mindenhol női harcok elkövető történeteire akadtam, archívumokban, katalógusokban, családi történeteiket elmesélő idegenek e-mailjeiben. A kisebb kiadók kínálatában több tucat nő visszaemlékezésére bukkantam, és a beszámolók százait láltam meg lengyelül, oroszul, héberül, jiddisül, németül, franciául, hollandul, dánul, görögül, olaszul és angolul az 1940-es évektől napjainkig.” (17. old.) Végül is önmagát keresi, de amit talál, az korántsem csak rá tartozik, hisz több tekintetben is radikális szemléletváltozást hoz a holokauszt mai narratívájába. Úgy mondanám tehát, hogy írói vénával megírt törté-

nelmi munkával van dolgunk. Nézzük közelebbről, hogy ez mit jelent.

Emanuel Ringelblum (1900–1944), aki már a húszas évek végén jónevű, nemzetközileg ismert történész volt, a lengyelországi zsidóság középkori történetének kutatója, végül a varsói gettó krónikásaként írta be magát a történelembe. Munkásként dolgozott egy német gyárban, így elhagyhatta az országot, de visszatért, az életét tette rá, hogy saját kora hű historikusa legyen, és a náci meg is fizették vele ezt az árat. A gettóban munkatársaival valósi összejövetelnek álcázott konspiratív történetisműhely hozott létre, az itt készült feljegyzések alkotják azt a Ringelblum Archívumot, amely máig a leghitelesebb korabeli forrás. Egy idő után tisztán látta, hogy amin dolgozik, palackposta az utókornak, így társaival az archívum anyagát még időben fémládákba és zsírosbödönökbe rejtve elásták, amelyek végül egy kivétellel elő is kerültek a varsói romok alól. Fennmaradt egy Ringelblum-feljegyzés 1942 májusából a gettó vakmerő lányairól, akik „pillanatnyi habozás nélkül fogadják el és hajtják végre a legveszélyesebb küldetéseket”, holott „mindennap veszélynek vannak kitéve”, hisz „nem számíthatnak másra, csak »árja« arberendezésükre és a fejüket fedő parasztkendőre”. Lembergbe, Czeszochowába vagy Radomba kell tiltott árut, illegális kiadványokat vagy készpénzt csempészni? „A lányok úgy vállalkoznak a feladatra, mintha ez lenne a világ legtermészetesebb dolga. Bajtársakat kell kimekíteni Vlnából, Lublinból vagy más városokból? Vállalják a küldetést. Semmi sem állhat az útjukba. Semmi sem tántoríthatja el őket.” Holott ki tudja, mikor kell a halállal farkasszemet nézniük, mikor motozzák meg, mikor tartóztatják le őket... „A zsidó nők története dicsőséges fejezet lesz a mostani háború zsidóságának történetében” (33. old.) – állapítja meg végül Ringelblum, akinek írásai már az ötvenes években hozzáférhetőek voltak eredeti jiddis változatukban, később héberül, angolul, lengyelül és más nyelveken is, sokan forgatták is e több kötetet kivevő gyűjteményt. A világ jó ideje, Ringelblum

jövendölésével ellentétben, mégis megfeledezett az ellenálló nőkről. Judy Batalion, aki láthatóan szereti az ajánlásokat és mottókat (magát a könyvet lányainak és *bubbe* emlékének ajánlja) most megteszi ezt a szövegrészt *A gettó lányai* című első rész mottójának. De korábban miért nem figyelt fel senki Ringelblum e kitételére? Hogyhogy a zsidó ellenállás emléke – főleg a lengyeleknél, de nem csupán ott – szinte kizárólag férfiakhoz, mindenekelőtt Marek Edelmanhoz kötődik? És egyáltalán, miért fogadta el a világ a megsemmisítő lágerekbe hajtott európai zsidók teljes passzivitását, akik úgymond mentek, mint birkák a vágóhídra? Mitől lett a varsói gettófelkelés a lázadás kivételes esete, amelyet általában az „utolsó csepp a pohárban” lélektanával magyaráztunk?

Judy Batalion persze izzig-vérig feminista szerző, a kutatót azonban már csak a feltárt anyag logikája vezetheti. Vagy mégsem? Maradjunk a tényeknél. Azzal tisztában van, hogy „a lengyel zsidó ellenállás viszonylag parányi győzelmeket ért el”, ám hozzáfűzi, hogy „az ellenállással kapcsolatos *erőfeszítés* minden képzeletemet felülmúlta” (20. old.). Azt írja: „Több mint kilencven kelet-európai gettóban működtek fegyveres zsidó földalatti csoportok. Kisebbségi fellépésekre és felkelésekre került sor Varsóban, Będzinben, Vilnában, Białystokban, Krakkóban, Lembergben, Czeszochowában, Sosnowiecben és Tarnóuban. Legalább öt nagy koncentrációs táborban – többek között Auschwitzban, Treblinkában, és Sobibórban – és tizennyolc kényszermunkatáborban robbant ki fegyveres zsidó ellenállás. Harmincezer zsidó csatlakozott az erdei partizánokhoz.” (21. old.) Ennél kézenfekvőbb ellenérv nincs is a zsidó passzivitásra és arra, hogy a varsói gettófelkelés kivételes, egyedi eset lett volna. De ha már Varsónál tartunk, megemlíti a 2001-es, *Felkelés* című, Emmy-díjas amerikai tévéfilmet, amelyet ő maga is lebilincselő alkotásnak tart, és amely ráadásul az a ritka eset, talán épp az idők jele, hogy a szerzők nőket is bevontak a történetbe, igaz, „tipikus torzításokkal”. Vagyis a felkelés női vezetői

jellemzően „jelentéktelen mellékszereplők” váltak: a főszereplők »barátnői« lettek. Az egyetlen női főszereplő Tosia Altman, akiről ugyan a filmből is kiderül, hogy fegyvercsempész volt, de gyönyörű, félénk lányként ábrázolták, aki beteg apját gondozza, és passzívan, nagy bocsiszemekkel, szelíden sodródik az ellenálló szerepébe.” (22. old.) Miközben ugyebár Tosia már a háború előtt is a Hásómér Hácáir (ő Ifjú Gárdának nevezi, ami félreérthető) cionista ifjúsági mozgalom egyik vezetője volt, egy bátor, vagány lány, aki mégis „mintha mindig a divatlapok címlapjáról lépett volna le”. Jól tudja, hogy a „zsidó ellenállás Lengyelországban sem radikális, kizárólag nőkből álló, feminista küldetés volt. Harcosként, vezetőként és hadparancsnokként a férfiak is küzdöttek.” Nem titkolja viszont, hogy számára fontosabbak a nők, akik „könnyebben elrejtették zsidó voltak” (23. old.), így alkalmasabbnak bizonyultak fontos és veszélyes feladatok végrehajtására. Épp ez az, ami őt érdekli, ez rezonál a leginkább arra az eredendő kérdésre, hogy „mit tenék én az ő helyükben?” Csakhogy felmerül itt egy-két mellékesnek tűnő kérdés, ami nem is olyan lényegtelen, mint hinnénk.

Maradjunk egyelőre Tosia Altmannál. A könyv elején az említett szereplőlista az 1918-ban született Tosiát így mutatja be: „az Ifjú Gárda egyik vezetője és legaktívabb futára, Varsóban él.” (10. old.) Vagyis a könyv írásakor (copyright 2020) még életben van, bár elmúlt száz éves. Ez nyilván tévedés, esetleg elévült, javítatlanul maradt korábbi adat. Megpróbálok a neten utánanézni, miről is van szó, több utalást is találok a tizenhetek egyikére, Hela Schüpperre, a krakkói Akiva futárára, aki a varsói gettófelkelésben is részt vett, és akinek emlékirata 1990-ben megjelent Tel-Avivban (ez szerepel is Batalion irodalomjegyzékében), majd Krakkóban, ő részletesen leírja a tűzvészt 1943 május végén a Miła utcai celluloidgyárban, ahol a levett felkelés több harcosa is rejtőzött, itt vesztette életét Tosia Altman is, amit ma a neten található valamennyi róla készült életrajz elfogad. Ilyesféle pontatlanságot az írónak könnyen

elnézünk, főleg, ha szándékos, a történész hitelét azonban mindenképp kikezdi. Említék egy másik példát. A felosztott Lengyelország lényegileg a compiegne-i fegyverszüneti egyezményvel 1918. november 11-én nyerte vissza függetlenségét (ez a nap ma is nemzeti ünnep Lengyelországban), Batalion viszont egy helyütt 1924-től számítja a függetlenséget (36. old.), ami annyit tesz, hogy csak a lengyel-bolsevik háború után, amiben van ráció, hisz a szovjet expanzió célja a cári birodalom területeinek visszaszerzése, és fél Lengyelország nem is olyan rég még e birodalom része volt (egyébként arra is utalnak bizonyos jelek, hogy Sztálin még a második világháború alatt sem tett le teljesen a lengyelek annektálásáról, ahogy a balti államokat is csak ekkor sikerült bekebeleznie), de ha ez a véleménye, vitába kellene szállnia a hivatalos lengyel történetírással, amit nem tesz. Néhány oldallal odébb meg arra utal, hogy a lengyel nők 1918 óta rendelkeznek választójoggal (49. old.), ami a függetlenség velejárója volt, így derül ki, hogy itt is közönséges pontatlanságról van szó.

Magával az 1943-as varsói gettófelkelés leírásával, amely a könyv egyik legsűrűbb, igazán megrázó fejezete, ennél komolyabb gondom van. Annál inkább, mert ennek a felkelésnek nemcsak számottevő szakirodalma, hanem több művészi-irodalmi feldolgozása is létezik. Hozzáteszem, hogy a magyar nyilvánosságban a gettófelkelés eleven tanújaként eddig Marek Edelmant tartottuk számon, akit már huszonevesen is karizmatikus, segítőkész embernek ismertek a gettóban. Erről többen is vallanak, utóvégre Hanna Krall írt róla egy ragyogó riportkönyvet, amely *Egy lépéssel az Úristen előtt* címmel magyarul két kiadásban is napvilágot látott (Európa, 1982. és 2003.). Edelman ráadásul túlélte az egész szörnyű poklot, Lengyelországban maradt, ismert szívgyógyász lett, élő legenda, aki a pártállam idején sem tett lakatot a szájára, kiállt a tüntető munkások mellett, közösséget vállalt a demokratikus ellenzékkel, mégsem mertek hozzányúlni. Edelmannel, ahogy a hetvenes években visszatekint a felkelésre, nemcsak

Mordechaj Anielewicz, a ŻOB, azaz a Zsidó Harci Szervezet Edelmannel egyidős parancsnoka jelenik meg, hanem a hamis árja papirokkal rendelkező Antek, alias Yitzhak Zuckerman is, Cywia Lubiedkin is, aki később Antek felesége lesz, és Tosia Altman is. Gyakorlatilag ők a vezérkar, az élen Anielewiczcsel, e szerénységéről, önuralmáról, éleslátáról ismert fiatalemberrel, aki nemcsak a felkelés vezére volt május 8-án bekövetkezett elestéig, de már a januári „minilázadást” is ő szervezte, amikor az Umschlagplatzon a ŻOB rajtaütött a zsidók bevagonírozását fedező németeken, és gyakorlatilag a deportálás torkából többen egyszerűen elszelelhettek. Batalionnál viszont egyértelműen a nők szerepére kerül a hangsúly, „a harcosok egyharmada nő” (252. old.), állítja Yehudit Kol-Inbar nyomán, Cywia (ő Ziviának írja) a felkelés lelke és az események mozgatója, az első perctől az ő vállát nyomja a felelősség. Már januárban is sok múlt rajta („a mozgalmárok ragaszkodtak Zivia januári csoportjának taktikájához” (252. old.), a férfiak mellékszereplőkké válnak, Anielewicz mellett is ott egy erős nő (Mira Fuchrer), az árja kapcsolatai miatt oly fontos Antek valójában Zivia barátja, Edelman nevét épp csak leírja. Úgy tűnhet, ily módon akar elégtételt venni a *Felkelés* című film kárhozott patriarchális szemléletén. Holott ez csak a látszat, de az olvasó önkéntelenül is hisz az efféle látszatoknak, a rosszindulatú olvasó még inkább (lásd alább). Batalion jobban hisz az emlékirónóknak, amire jó oka van, és egyszerűen Zivia emlékirataiból dolgozik, az ő látásmódja szerint peregnék az események, amit egy író, akinél a részletek mindig az írói üzenet szolgálatában állnak, könnyebben megtehet, mint a történész, aki a részletektől jut el ahhoz, ami a mondanója. Ez a feszültség végig jelen van a könyvben, Batalion egyrészt kutat egy témát, másrészt kutatja önmagát. Két, alapvetően különböző szellemi-alkotói attitűdről van szó, ami serkentően hat az olvasói figyelemre, hisz végig egy szenvedélyes oknyomozás részesei vagyunk, ugyanakkor könnyen kínál apropót a

kákán is csomót kereső (ál)tudományos kritikuskoknak.

Nincs mit csodálkoznunk hát, ha Lengyelországban bizonyos nacionalista körök máris megvádolták Bataliont, holott maga a könyv lengyelül még meg sem jelent (hírek szerint fordítják). Jellemző amúgy, hogy a már említett *Felkelés* című filmtől, amelyhez Batalionnak még semmi köze nem volt, azt vették zokon, hogy a filmbeli SS-Gruppenführer a fellázadt gettóról kijelenti: „Ez a néhány gengszter hosszabban ellenáll itt nekünk, mint egész Lengyelország.” Mert hogy a lengyelek sosem adták meg magukat, végig ellenálltak. Hogy jönnek ahhoz az amerikaiak, hogy ezt ne ismerjék el? Kit érdekel, hogy bár a film amerikai, de a kijelentést jellemzően egy náci SS-führer teszi benne, nem az amerikaiak? A lengyel messianizmus és a lengyel mártíromság a XIX. század óta, amikor Lengyelország nem is létezett a térképen, olyan tabu, amit közvetve sem lehetett sérteni; azoknak, akik mentalitásukat és nemzetképüket tekintve ma is a XIX. században élnek, ez a tabu jelenleg is érvényben van. Mindenesetre az efféle konfliktusok jól mutatják a felfokozott, néha már patológiásnak tűnő lengyel érzékenységet, amellyel szemben ott áll – többnyire az óceán túlsó partján – a Lengyelországból elmenekült zsidók érzékenysége, akik nem felejtik, hogy „odahaza” legfeljebb másod- vagy inkább harmadrendű állampolgárok lehettek, akiket befogadtak és eltűrték ugyan, amíg a világ számkivetettjei voltak, de hát miféle haza az, ahol az ember hazátlan marad?

Most annyi is elegendő volt hát, hogy a *New York Times* „Judy Batalion nyomán” egy szála felfűzött néhány érdekességet a könyvből, és önálló anyagként közzétette (2021. március 18.), a varsói *Gazeta Wyborcza* meg átvette e hírlapi montázs első darabját, azt állítva, hogy az amerikai lap „ismeretlen történetet” ásott elő az 1943-as év Varsójából arról „a harcos zsidólányról, aki nő léte magá végzett a Gestapo több emberével” (2021. március 23.) Niuta Teitelbaumról, a varsói egyetem történészhallgatójáról van szó, a zsidó ellenállás huszonéves, hír-

hedt-legendás alakjáról, az „önjelölt kivégzőtisztről”, ahogy egyik társa nevezte, aki a Gestapo körözési listáján „cöpfös kis Wandaként” szerepelt, a gettóból ugyanis átszökött az árja oldalra, és ott Wanda Witwicka álnéven számos egyéni gyilkos akciót hajtott végre, a Spartacus kommunista egység tagja volt, az AL, azaz a Népi Hadsereg kommunista partizánszervezet katonája. Leszek Żebrowski, a közgazdászból lett botcsinálta történész, akinek írásait a szélsőjobboldali *Nasz Dziennik* előszeretettel közli, azonnal lecsapott Judy Batalionra, kertelés nélkül kinyilatkoztatva, hogy műve „a rég levitézlett propaganda” szölamaival igyekszik „kommunista mitológiát” köríteni hősei köré (*Nasz Dziennik*, 2021. április 13.), amiben, ismerjük el, annyi ráció azért van, hogy a Batalion által életre keltett „gettólányok” többnyire szimpatizáltak a kommunistákkal, sokszor az illegális párt tagjai voltak. Ennél józanabb hangot üt meg egy másik történész, Patrycja Rowińska a jobboldali-liberális *Do Rzeczy* hetilapban. Először leszögezi, hogy az eset, amelyről a *New York Times* ír, nem ismeretlen, több tanúja is volt, többen is említik vagy hivatkoznak rá. A történet annyi, hogy a cöpfös kis Wanda felmegy a Chmielna utcai Gestapolakásba, és az ott tartózkodó három gestapós közül kettőt megöl, a harmadikat, akit csak megsebesít, kórházba szállítják, de neki még a kórházba is sikerül bejutnia, és ott végez vele. Rowińska kideríti, hogy Teitelbaum nem egyedül volt, hanem két partizán társával, egyikük, Jerzy Duracz le is írta az esetet, a feljegyzés megtalálható a varsói Zsidó Történelmi Intézet archívumában: „Kinyírtunk három zsidó gestapóst egy Chmielna utcai lakásban, az akcióban Wanda is részt vett. Amikor behatoltunk a lakásba, elkezdtek nekünk könyörögni: hogy ők zsidók. Mire Wanda így felelt: Én is zsidó vagyok, de ti árulók vagytok, és ezért meghaltok.” Magyarán a Gestapóval kollaboráló zsidókról lehetett szó. Azt Duracz is megerősíti, hogy Wanda megkereste a kórházban a sebesültet, és végzett vele. (*Do Rzeczy*, 2021. április 3.) Ezek után érdemes fellapoznunk a *Parti-*

zánmóket a 180. oldalon, ahol Wanda akcióit sorolja, és többek között ezt olvassuk: „Egy másik alkalommal megölte a Gestapo két ügynökét, egy harmadikat pedig úgy megsebesített, hogy kórházba kellett szállítani, Niuta orvosnak álcázva meglátogatta, majd a tiszttel és az őrszemmel is végzett.” (279. old.)

Marad a kérdés, hogy miként került a *New York Times*ba az eset torzított változata. Vajon Batalion követte el a hibát, amit láthatóan a könyvben már korrigált (mintha árulkodó jel lenne, hogy a kórházban az ügynökből mégis tiszt lesz), vagy a lap színezte ki túlzottan a történetet? Patrycja Rowińska mindenesetre azt a címet adta cikkének, hogy *Hagiográfia vagy történelem?* – és hasonló következtetésre jut, mint Żebrowski: Batalion inkább egyfajta „szentek életét” ír a zsidó ellenállás hősnőiről, és nem történelmet. Ez így nyilván rosszhiszemű ítélet – főként, hogy bevallottan nem is olvasta a könyvet –, a cikk címe mégis találó, rátapint a lényegre. Amikor Batalion belevágott, hogy erős zsidó nőket keressen, lényegileg beismerte, hogy hagiográfiát készül írni, persze profán, mondhatni, pszichoanalitikus értelemben, ami annyit tesz, hogy minél jobban helytáll magért ez a hagiográfia történetileg, annál inkább betölti a szerepét. Talán csak a kötőszót kellene hát megváltoztatni, és ő maga is aláírná, hogy ez a könyv egyszerre kíván hagiográfia és történelem lenni, a kettő pedig, mint látjuk, hol áthatja, erősíti, hol megcáfolja, sőt hatástalanítja egymást. Vagyis az a tét, mennyiben sikerült Batalionnak végül megteremtenie a maga műfaji határesetét, vagy ha úgy tetszik, elegyműfaját, amelyre törekedett. Eddig a nehézségekről és a problémákról beszéltem, de a lényeg még hátravan.

Renia Kukielkát Batalion még a British Library olvasótermében felfedezte, amikor azt a bizonyos *Freuen in di getos* című, jiddis könyvet böngészte, és a könyvében is így szerepelteti, a becenevén, mint akihez bizalmas szálak fűzik, holott a neve Renata Kukielka. Egyébként a többi lányt is becenevén szólítja, hisz épp erről szól ez a könyv, hogy közössé-

get vállal velük, de Reniát köztük is különös hely illeti meg: „A *Freuen* központi, egyben leghosszabb fejezetét egy női futár írta, aki a »Renia K.« aláírást használta. Nagyon közel éreztem magamhoz Reniát – nem azért, mert ő volt a legismertebb, leg-harciasabb vagy legkarizmatikusabb vezető, hanem éppen az ellenkező-jéért. Renia nem volt sem idealista, sem forradalmár, csak egy intelligens középosztálybeli lány, aki egyik pillanatról a másikra egy könnyörtelen rémálomban találta magát. Belső igazságérzettől és haragtól fűtve felnőtt a feladathoz. Csodálattal olvastam lebilincselő történeteit arról, hogy határokon szökött át és gránátokat csempészett, és lenyűgöztek a titkos küldetésekről szóló beszámolóit.” (19. old.) Ő lett a *Partizán nők* főhőse, az ő útját kíséri végig a könyv. Batalion ugyanis, miután megérezte, mennyire szerteágazó és gazdag az anyag, amelyben el kell mélyülnie, eldöntötte, hogy ezt a közvetlenül a háború után kiadott kis jiddis könyvecskét választja kalauznak, amely a *Dror* (Szabadság) és a *Hásomér Hácáir* (Ifjú Őrzők) cionista ifjúsági mozgalmakból kikerült gettóharcos nőkkel foglalkozott. Ehhez a *BookPage*-nek adott interjújában hozzáfűzte, hogy úgy érezte, e bátor és elszánt lányok, ha történetüket elbeszélés formájában adja elő, közelebb kerülnek az olvasóhoz. Az elbeszélés elején tehát a sosnowieci medencében fekvő Będzinben, ebben a zagłębiei Jeruzsálemnek is nevezett stétiben járunk, ahol a zsidók nemrég még több száz üzemet és gyárat működtettek, több jómódú polgár volt köztük, orvosok, jogászok, kereskedők, gyárosok, akik „kávéházba jártak, nyaralókat tartottak fenn a hegyekben, tangóesteket és jazzkoncerteket látogattak, sieltek, és európainak érezték magukat”. (26. old.) De még most, 1943 februárjában, a rettegés légkörében is áll a gettó zsúfolt házai közt az a különös, masszív épület, amely alatt hamarosan bunkerek létesülnek, és amely a helyi zsidó ellenállás, a cionista munkásmozgalomból kinőtt *Dror* székhelye. A mosodából, ahol jelenleg dolgozik, a dermesztő hidegben ide tart a tizennyolc esztendő Renia, aki már egy éve tagja a mozgalom-

nak. Ez a döntés napja. A mozgalom eredeti célja az alijázás, a kivándorlás elősegítése volt Palesztinába, és most néhányuk előtt svájci útlevéllel lehetőség nyílna, de mind a maradásra és az aktív ellenállásra szavaznak.

Renia néhány éve még Jędziejówban, a szülővárosában élt, hat testvérével és szerető szüleivel. Tizenöt esztendő volt, amikor elsöpörte őket a vész, holttestekkel borított mezőkön át menekültek, szüleiket elvesztette, fogalma sem volt, testvérei hova sodródtak, élnek-e, egyedül bujdosott, leugrott egy mozgó vonatról – mert egy jędziejówi utas felismerte, szót a kalauznak –, lengyel parasztlánynak adta ki magát, cselédnek állt egy német családnál. Vasárnapként ment velük a templomba, mintha katolikus lenne, rettegett is, hogy elvétí a templomi rituálét. A ház úrnője megkedvelte, dicsérte, mert tiszta volt és szorgos. „Művelt családból származom – mondta az asszonynak egy alkalommal, és csak félig hazudott. – Gazdagok voltunk. Csak azért kellett kétkezi munkát vállalnom, mert a szüleim meghaltak.” (29. old.) Sarah, a nővére egy idő után mégis előkerült, titokban kapcsolatba lépett vele, és ő azonnal tudta, hogy megmaradt családja mellett a helye, szó nélkül lelépett hát a német családtól. Sarah elintézte, hogy Będzinbe csempésszék. Csak illegálisan tartózkodhatott ott, mert a papírjai a Lengyel Főkormányzóság területére voltak érvényesek, Będzint pedig a Harmadik Birodalomhoz csatolták. A tinédzser Reniából színész lett, ettől kezdve szerepet kellett játszania, és a szó szoros értelmében az élete múlt azon, hogy jól játssza-e. Hamis papírokkal utazott, fegyvert csempészett, üzenetet, pénzt, levelet vitt, szervezkedett, tilosban járt. Katowicében lebukott a hamis útlevelével, bevitték, megkínózták, lengyelként kezelték, nem boldogultak vele, átvitték a hírhedt mysłowicei börtönbe, még ott is lengyel volt, így is szökött meg, lengyel segítséggel, igaz, a háttérben megint ott volt Sarah, a pénz és némi ravaszság. De ebben a nagyon hosszúnak tűnő öt évben nem egyszerűen Renia kriminális hányattatásai, egerútjai, eltökéltsége és heroizmusa a lenyűgöző,

külön feszültséggel ruházta fel a történetet, hogy idővel Batalionnak, az írónak is színésszé kell válnia, ha nem akarja elveszíteni Reniát, végigjárni e vészterápia kacskaringóit, látni, amit Renia lát, és közben látni önmagát, egyre józanabb, egyre kiábrándultabb szemmel. Talán a legiszonyúbb és legszebb állomás ebben, amikor Renia hamis okmánnyal és küldetéssel Varsóba érkezik, de már nem jut be a gettóba, mert kitör a felkelés. Ki kell vennie egy szállodai szobát, és innen, az árja oldalról, lengyelek közt állva, nézi végig a gettó végső élethálarcát, a náci brutalitását. Az ő népe, a lesoványodott, rongyos, éhező ellenállók gépfegyvert forgatnak, náci tankokat semmisítenek meg, síró anya rohan ki a tűzvészből a gyerekeivel, segítségért kiált, egy náci kitépi kezéből a gyerekeit, földhöz vágja őket, rájuk tapos, egyik árja bérház ablakában egy lengyel nő megtépi a ruháit: „Nincs Isten az égben, ha képes ezt végignézni és csöndben maradni!” (261. old.) Nézhetetlen, égis csapó infernalis vízió, és lám, mennyivel hitelesebb, mint előtte a felkelés ezt megelőző, dokumentatív leírása! Nem csoda, hogy a lengyel lánynak álcázott Renia, visszatérve a szállodába, így tépelődik: „El sem hittem, hogy saját szememmel látom ezt. Lehet, hogy becsaptak az érzék-szerveim?” (uo.)

Alighanem maga Batalion is így tűnődik. A történet vége ugyanis az, hogy Reniának végül mégis sikerült kijutnia Palesztinába – a pozsonyi Fleischmann Gizella cionista aktivista teregette úton és módon, aki Tiso Szlovákiájában hihetetlen rátermettséggel és leleménnyel fáradozott a közép-európai zsidók Palesztinába menekítésén, és akit az utolsó transzporttal Auschwitzba hurcoltak, ahonnan soha nem tért vissza –, Budapesten keresztül, és persze Sarahnak köszönhetően, aki ezt a lehetőséget megtalálta Reniának, és aki valamelyik következő transzporttal ment volna utána, de a határon elkapták, kivégezték. Van Reniáról egy budapesti kép, ez látható a kötet címlapján, 1944 márciusából, még a német megszállás előtt, mert akkor öt már Románián, Bulgárián, Törökországban át az Ígéret Földje felé vitte a

vonat, és „1944 május 6-án megérkezett Haifába Renia Kukielka, egy tizenkilenc éves jędziejóvi gyorsíró” (480. old.) – ahogy Judy Batalion fogalmaz, aki szerint Renia felnőtt élete egészen más volt, mint ifjúkora: kiegyensúlyozott, vidám, napfényes. Ott helyben összeismertették a jędziejóvi Akiva Herszkowiczsal, aki már 1939-ben kiment Palesztinába, emlékeztek egymásra, 1949-ben összeházasodtak. Renia még a nyolcvanas éveiben is, férje halála után, mindenkit elvarázsolt szépségével és energiájával, ostromolták is az új kérők. Két gyermekét, unokáit, a családot, amelyet annak idején oly hamar elvesztett, tartotta a legfőbb értéknek. Négy túlélő testvére szintén kijutott Izraelbe, megtalálták egymást. Judy Batalion a könyvén dolgozva, miután kétszer is bejárta a lengyelországi helyszíneket, nem sokkal Renia halála után felkereste őket. Ott fejtette meg magának a közte és Renia közt minden személyes ismeretség nélkül létrejött, mégis mélyen személyes kapcsolat titkát. Ahogy „hallgattam őket, lassan megértettem, hogy a nagy keresés közepette nem a rokon lelket kerestem. Kibámultam a dombokra és a völgyekre, Haifa aranylő naplementéjére, és rájöttem, hogy Renia nem irótársam, hanem épp ellenkezőleg. A hősnőm éppen az ellentétem, az az őspótlék, akire vágytam, a »boldog rokon«, aki túlélte a háborút, boldogan élt, és ünnepelte az életet.” (536. old.) Ami annyit tesz, hogy Judy Batalionnak, megterhelve egy egészen másfajta örökséggel, érdemes volt elmenni Londonba, és beülni a British Library olvasótermébe, megtalálni Renia Kukielkát. Végül is ez a siker nemcsak naivitását indokolja, amivel a keresésbe belevágott, és amit én a tudományos viták szempontjából némi kétséggel fogadtam, de még az is kiderül belőle, hogy adott esetben lehet egyszerre történelmet és hagiográfiát írni.

Ehhez ő még hozzászólja azt, amit legutolsó, 2018-as lengyel útján szűrt le magának az évtizedek óta fennálló lengyel–zsidó értetlenségről és kölcsönös bizalmatlanságról. A zsidókat sértette lengyel szomszédai árulása, a lengyelek viszont úgy érezték, ök

legalább annyira áldozatok, mint a zsidók, „és ezt megpróbáltam úgy megérteni, hogy ne mossam tisztára az antiszemitizmust, hogy ne játszunk a »ki szenvedett többet« játékot”. Vagyis a női harcosok hatására, mondja ő, én inkább úgy mondanám, Renia hatására „megértettem, mennyire fontos több oldalról is megvilágítani a történeteket, nem fekete-fehér módon ábrázolni, hanem bemutatva fájdalmas kettősségüket. Figyelembe kell venni a történelem összetettségét, őszintén szembe kell néznünk a múlttal, azzal, hogy egyszerre vagyunk áldozatok és elkövetők. Ha nem így teszünk, senki nem hisz majd a beszélőnek, kiiratkozhatunk a valódi párbeszédből.” (540. old.)

Ennél toleránsabb és okosabb tanulságot aligha lehetne levonni ebből a történetből. Zárszónak is jól hangzik, de van még egy-két apró, bár nem lényegtelen észrevételem, nem is tudom pontosan, kinek a kiadónak, a fordítónak vagy a szerzőnek. A cionista mozgalmak nevét a magyar szakirodalom általában a héber elnevezéssel említi, lefordítani legfeljebb az eredeti név mellett zárójelben szoktuk. Lehet, hogy Amerikában ez másképp van, de jobb lett volna a bevett gyakorlatot a magyar változatban megőrizni. A *Hásómér Hácáir* kifejezést – szó szerint „Ifjú Őrzők” – Ifjú Gárdának fordítani félreértés, pontatlan, túlságosan kötődik Fagyjevhez, az elmúlt évtizedek szovjet kultusznyelvéhez. Hasonló a helyzet a *Dror* kifejezéssel is, amely valóban Szabadságot jelent. Problémásnak érzem a városnevek használatát is, például Vilnius emlegetését olyan korban, amikor a város lengyel volt (Wilno), ráadásul van történelmi magyar neve, Vilna, amely egyébként ugyanaz, mint a jiddis városnév, hasonlóan Lemberghez, amelyet elég furcsa volna az adott történelmi korban Lvivnek, mai ukrán nevén említeni. A *szmalcownik* kifejezést (azokat nevezték így, akik hasznot húztak az üldözöttekből, zsarolták, akár fel is adták őket) lengyelül írnám, és nem németül, hisz a lengyelek találták ki, ők használták, tipikus korhoz és helyhez kötött zsargon szó. Ez akkor is így van, ha a lengyel *smalec* (zsir) kifejezés a német *Schmalz* szóból ered. Gyár-

fás Vera fordítása egyébként kitűnő, tiszta, világos magyar nyelven szól, minden ízében érthető és élvezhető. Végül megjegyzem, hogy Klacsmann Borbála okos utószavának a magyarországi zsidó ellenállásról nem biztos, hogy itt van a helye. Úgy tűnik, mintha a kiadó megirigyelte volna a lengyeleket az ellenállás aktivitása és attraktivitása miatt, és be akarta volna bizonyítani, hogy bár szerényebb formában ugyan, de nálunk is volt ilyen. Sokkal fontosabb lett volna egy jól tájékoztató utószó a cionista ifjúsági mozgalmakról általában, de különös tekintettel Lengyelországra. Judy Batalion ugyanis, aki zárt zsidó közösségben nőtt fel, eléggé *pro domo* hangvételben beszél ezekről az ügyekről, holott a könyve – ez már most látható – nem csupán azok körében fog érdeklődést kelteni, akik témáját illetően közvetlenül érintettek, ennél sokkal jelentősebb mű.

PÁLYI ANDRÁS

Heller Ágnes: Az akarat szabadsága

VÁLOGATÁS 50 ÉV FILOZÓFIAI
ESSZÉIBŐL

Noran Libro, Bp., 2020., 360 old.,
3800 Ft

Az akarat szabadsága című esszékötetet még a szerzővel, Heller Ágnessel kezdték összeállítani a szerkesztők. A könyv tehát nem a kánonteremtés szándékával született, és nem is állít semmit arról, hogy melyek lehettek a filozófus életművének legfontosabb állomásai (bár a címlapja azt jelzi, hogy egy „életmű”-sorozat egyik első eleméről van szó). Az esszék körültekintő kiválasztása érzékenyen tükrözi Heller tematikus és módszertani sokoldalúságát, gondolkodásának változásait: a válogatás láthatóan a szerző és a szerkesztők példaszerű együttműködésének eredménye. Értelmetlen viszont a szerkesztői döntés, hogy Heller esszéit nagyobb, kontextusba helyező előszó nélkül jelentetik meg, ráadásul az írások keletkezési

idejének feltüntetése nélkül (lásd a kiadvány szerzői előszavát, 6. old.). A kötetben egyes szövegek azt a benyomást kelthetik, hogy a keletkezés partikuláris kontextusa nélkül, a „nagy emberi sorskérdések” felől is értelmezhetők. (Gondolhatunk itt a *Lukács György és Seidler Irma* kapcsolatáról szóló, 1972-es elemzésre, *Az akarát szabadságáról* vagy a hamis tanúbizonyosságról szóló kései esszékre, amelyek a filozófiai problémákat öszövszéki kontextusba helyezik.)

Én viszont néhány írás elemzésével azt igyekszem alátámasztani, hogy a keletkezés (élet)történeti kontextusának feltérképezése két irányban is jelentősen tágitja az értelmezés horizontját. Egyrészt Heller rendszerint „korának dilemmáit” teszi elemzés tárgyává (lásd pl. az *Érték és történelem* kötetből származó esszét), másrészt maga is mélyen hisz a nagy filozófiai művek „korhoz kötöttségében”. Filozófiai szempontból is reflektál arra a kérdésre: hogyan lehetséges dialógus a XX. század kiemelkedő, kordiagnosztikus igénynyel is fellépő filozófiai teljesítményei között (itt példaként szolgálhatnak a filozófusok történeti felelősségét firtató írások.)

1. A kötetben két jelentős írás is 1965-ből való: az *Érték és történelem* és *A nürnbergi pernek nincsen vége* (mindkettő az 1969-es *Érték és történelem* című esszékötetben jelent meg először). 1965 fontos fordulóponthoz Heller életében, filozófiai önéletrajza szerint ekkor értek véget „filozófiai tanulóévei”. Művei diszkurzív éllel íródnak: egyrészt egy szűkebb értelemben vett diskurzusközösségben: a „Budapesti Iskola” vitáiban születnek; másrészt egy történetileg egyedülálló diszkurzív térben, az alakulóban lévő nemzetközi újbaloldali nyilvánosságban találnak visszhangra (Heller Agnes: *Filozófiám története*. Múlt és Jövő, Bp., 2009. 61–63. old.). A hatvanas években alkotó hazai (új)marxista szerzők gondolkodása még evidens módon kapcsolódott az egységes történelmi folyamat képzetéhez. Feszültséget jelenthetett azonban, hogy a társadalmi változásokra érzékeny szerzők tapasztalatai ellentmondtak az egységes történel-

mi folyamatba vetett hitüknek. Úgy tűnik, Heller elfogadja például, hogy a társadalmak a keleti és a nyugati blokkban eltérő utat járnak be. Az ideológia szintjén uralommentes társadalmat ígérő szocialista rendszerek kelléktárának alapvető eszköze a manipuláció. Viszont – ellentmondva az egydimenziós társadalom Marcuse alkotta képének – a nyugati világban a destrukciót vagy a manipulációt lehetővé tevő technika gyors fejlődése mellett is felbukkannak az önreflexió vagy a történeti szembenézés tendenciái. Heller két paradigmatis példát elemez: Rolf Hochhuth *A helytartó* című drámájának, illetve a tettének következményeiért felelősséget vállaló hirosimai atompilóta leveleinek elképesztő sikerét, és a nyomukban járó társadalmi vitákat. Az egységes és értelmes történelmi fejlődés elvetése a társadalmakat normatív szempontból vizsgáló teoretikusok komoly vesztesége. A termelőerők fejlődéséről, a bennük rejlő észszerűség kibontakozásáról, illetve a kibontakozás akadályairól szóló „történet” nélkül nehéz újra megtalálni a mércét, amellyel észszerű nézőpontból azonosíthatnánk a történeti fejlődés tévútjait.

Az *Érték és történelem* című esszé elvileg arra a kérdésre keresi a választ: van-e célja a történelemnek, értelmes folyamatról van-e szó. Heller itt olyan kérdést is vizsgál, amelyet Nyugaton Habermas vont be a társadalomfilozófiai vizsgálat fókuszába: ha a társadalomkritika nagy, egységes történelmi-társadalmi folyamatokról szól, hol jelölhető ki azok a szférák, amelyekben az emancipatorikus (vagy általában: az értelmes) cselekvés lehetőségfeltételei – a normák, az értékek – megszületnek?

Heller szerint a köznapi felfogás szembeállítja a cselekvést és a társadalmi kontextust: a cselekvéseket rendszerint a célszerűség nézőpontjából vizsgáljuk, a környezetet adott-ságként, ok-okozati struktúrában értelmezzük. Marx is szembeállította a történelem *evilágiságát* (cselekvéshez kötöttségét) és *objektivitását*; azonban nem választotta le az egyéni cselekvést arról a történeti környezetről, amely maga is hitek és gondolkodásmódok, érdek- és értékvezérelt

cselekvések eredménye. A történelmi folyamatok tehát alapvetően a célok-sági viszonyokat szem előtt tartva elemezhetők, de korántsem biztos, hogy a történelem egésze is teleologikus struktúrában érthető meg.

Heller ezt követően ellentmondásosnak tűnő képet alkot a történelemről. Egyrészt elgondolkodtatja, hogy a társadalmi életünket meghatározó struktúrák az egyéni ambícióktól függetlenül, generációról generációra öröklődnek. A jelenségek mögött ezért (Hegelhez és Marxhoz hasonlóan) állandó szubsztanciát feltételez, amely magában rejtja a fejlődés teljesen eltérő lehetőségeit. A történelem. Heller azonban nem fejt ki, hogyan lehet a történelmet szubsztanciaként elgondolni. Ezzel szemben egy olyan társadalomelméletet vázol fel, amelynek oldaláról éppen a szubsztantív történelemfilozófia lehetőségére vonatkozó feltevés kérdőjeleződik meg. Hogy a két nézőpont közötti feszültséget oldja, úgy fogalmaz, hogy a társadalmi változások alapját képező történelem „heterogén szubsztancia” (szembetűnő a fogalmi konstrukció belső ellentmondása!).

Heller társadalomelméleti nézőpontból a társadalmat heterogén szférák összességeként ábrázolja: példaként említi a termelést, a tulajdonosi szférát, az erkölcsöt, a tudományt és a mindennapi életet (9. old.). E szférák egymáshoz fűződő viszonya – a rendszerelméleti felfogásnak megfelelően – nem hierarchikus; egymással kölcsönhatásban állnak, és eltérő racionalitástandardok szerint működnek. Fontos megjegyezni, hogy e mellérendelő struktúrában igen nehéz megőrizni a termelőerők fejlődésén alapuló történeti logika elsődlegességét. Az a kérdés merül fel tehát, hogy a különböző racionalitástandardok egymásra hatásaként értelmezett társadalmi valóságban megmenthető-e az egységes történeti fejlődés gondolata. Heller úgy látja: ha meg akarjuk menteni az egységes fejlődés lehetőségét, mindenekelőtt azt kéne igazolni, hogy a heterogén szférákon belül (vagy összességükben) irreverzibilis folyamatok játszódnak le.

A szövegben újabb gondolati feszültséghez vezet, hogy Heller nem

igazolja, hogy a szférákon belül és a szférák között irreverzibilis folyamatok játszódhatnak le. Sőt ezen a ponton tovább mélyíti interpretációját a mellérendelő viszonyban álló, heterogén szférák kölcsönviszonyairól. Társadalomanalízise jelentőségének bemutatásához érdemes talán Habermas három évvel későbbi, a *Technika és tudomány mint „ideológia”* (*Technik und Wissenschaft als „Ideologie”*. Suhrkamp, 1968.) című művére utalnunk. Ebben a könyvében Habermas a munkát és az interakciót mint a társadalomelemzés legalapvetőbb kategóriáit definiálja, a két cselekvés-fogalomhoz egyúttal különböző racionálisokat rendel hozzá. Munka és interakció megkülönböztetése a társadalmi életünket meghatározó tudás előállításának eltérő formáira, egyúttal a társadalom újratermelésének két alapvető dimenziójára is utal. E két dimenzió megkülönböztetése után Max Weber kritikájának kontextusában azt is kifejti: leginkább a társadalmi munka és a stratégiai cselekvés világa jellemezhető a célracionális fogalmával, ugyanakkor látnunk kell, hogy a megértésre irányuló kommunikatív gyakorlat is megfelelő racionalitásnormáknak engedelmeskedik (Habermas: *Technika és tudomány mint „ideológia”*. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Bp., 1994. 23–26. old.). Axel Honneth szerint Habermas a munka és az interakció megkülönböztetésén nyugvó duális koncepcióját a rendszerelméleti perspektíva átvételével tette gyümölcsözővé a társadalomelemzésben. Az így felvázolható társadalomképben a technikai és stratégiai tudás előtérbe kerülése messzemenően meghatározza az igazgatás és a társadalmi munka dimenziójának fejlődését, az instrumentális racionalitás előtérbe kerülése azonban a társadalom másik dimenziójában tartósnak gátolhatja a társadalmi integrációt szolgáló normák kialakulását (Axel Honneth: *A kritikai elmélet*. Egy gondolati tradíció centrumától a perifériájáig. In: uő: *Elismerés és megvetés*. Jelenkor, Pécs, 1997. 43–46. old.).

Heller Ágnes nem mutatja be mélyrehatóan az egyes társadalmi szférákban uralkodó racionalitástípusokat, és nem elemzi a társadalmi

normák és értékek újratermelésének kommunikatív feltételeit. Gondolatmenete annyiban azonban rokon a habermasi elmélettel, hogy a társadalmi problémák elemzésében elmozdul az ismert marxista koncepcióktól, amelyek a nagy társadalmi problémákat a termelőerők és a termelési viszonyok konfliktusából vagy (ahogyan Horkheimer és Adorno) a történelem során kibontakozó „kalkulatív ész” térhódításából eredeztetik. Azok a problémák lebegnek Heller Ágnes szeme előtt, amelyek akkor jönnek létre, ha az egyik társadalmi szféra működését szabályozó norma vagy standard a másik szférában úgy válik meghatározóvá, hogy a kibontakozását gátolja. Például amikor a kereskedelem vagy a bürokrácia elszemélytelenítő mechanizmusai uralják a mindennapi élet személyközi viszonyait vagy a szocializáció szféráit. Heller számára történeti távlatból azok a példák is érdekesek, amikor az egyik szféra partikuláris normái funkcióváltáson mennek keresztül és egy másik szférában az innováció alapjává válnak. Például: az antikvitás csak szűk katonai kontextusban értelmezhető „civil bátorsága” a modern citoyen alapvető erkölcsi normájává, így az államfejlődés motorjává válik. Tágabb szemszögből azt állítja, hogy a történelem emelkedő és hanyatló periódusait az egy-egy szférából kiinduló, eleinte jelentéktelennek tűnő változások határozzák meg: e szférák „a történelem nagy süllyesztői és egyúttal bölcsői”. Ezen a ponton él ugyan a remény, hogy elméleti fogódzókat nyerünk az értékszféra történeti dinamikájának vizsgálatához, de egyre távolodunk az eredeti céltől: az egyéges racionális történelmi fejlődés lehetőségének felmutatásától. A történelem a Marxnál megjelenő teleologikus narratívákban sem írható le: sem a természeturalis kiterjedésének folyamataként, sem egymásba kapcsolódó emancipatorikus küzdelmek történeteként. A történelem Heller szerint a különböző értékstruktúrák egymásra épülésének, majd gyors összeomlásának, „degenerálódásának” a folyamata (10. old.).

Akkor viszont hogyan vázolható fel az emberiség történetét meghatá-

rozó fejlődés, különös tekintettel az „értékekre”? Heller az értékek problémáját Lukács és Márkus György antropologizáló felfogásának kontextusában bontja ki: minden érték, ami hozzájárul az „emberi lényeg” sokoldalú kibontakozásához. Az „értékfejlődés” lehetőségét két, szöveg szerint összefonódó, de analitikusan szétválasztható narratívából rekonstruálja. Az egyik értelemben a heterogén szférák valamelyikében keletkező javak és teljesítmények (pl. erkölcsös és/vagy szabad cselekedetek, demokratikus struktúrák, nagyszerű műalkotások) megjelenését nevezi „értékfejlődésnek”. A másik értelemben azoknak a szféráknak a differenciálódását, amelyekben e teljesítmények megszületnek és elhalnak. Az első perspektívából nehéz amellet érvelni, hogy a történelem folyamán az értékek folyamatosan bontakoznak ki: a kulturális és erkölcsi felemelkedés korszakait pangás vagy hanyatlás követi. Heller viszont úgy gondolja: a hatalmas politikai vagy kulturális teljesítmények, a nagy tettek a hanyatlás ellenére sem vesznek ki nyomtalanul az emberiség történetéből. Mindig felbukkannak az egyszer volt értékek „örzői”, akiknek jóvoltából az egykor letűnt értékek, hosszú történeti agónia után, újra feltűnnek, és a társadalmi-kulturális innováció alapjává válnak. Heller szerint tehát történeti léptékben az értékek elérése abszolút, az elvesztésük viszonylagos. Érdemes észrevenni, hogy ezen a ponton az értékvesztésről szóló interpretáció fontos hangsúlyeltolódáson megy keresztül. Míg korábban Heller az eltérő logika szerint fejlődő értékszféra egymásra hatásával próbálta magyarázni a hanyatlást, most inkább teljesen természetes módon lejátszódó visszafejlődésről vagy értéklejtésről beszél. Ez a feszültség fokozódik, ha arra gondolunk, hogy karamzódik az elértéktelenedés egy harmadik útja is, amelyen az emberi fejlődést gátló „nem-értékek” (*Unwerte*) „fejlődnek ki” (11. old.). Heller ellenében az is felvethető, hogy nemcsak az értékelkötelezett cselekvők, de a történelem embertelen szereplői is „nagy elődökhöz” nyúlnak vissza: nemcsak a demokrácia hívei merítenek erőt

az eltűnt athéni demokrácia példájából, de a totális diktatúrák urai is a „fejlett” besúgóhálózatot fenntartó római diktátoroktól.

Heller a másik típusú érvelés során újra előveszi a termelőerők fejlődéséről szóló narratívát. Persze el szeretné kerülni a történetfilozófiai redukcionizmust. Ezért egyrészt úgy érvel, hogy a termelőerők fejlődése nem „lényegesebb” történet más, fontos történeti tendenciákhoz képest: szükséges, de nem elégséges feltétele az értékek kifejlődésének. Másrészt úgy gondolja, hogy a termelőerők fejlődéséről szóló narratíva felől vizsgálhatunk rá a társadalmi patológiák mögött megbúvó fejlődési tendenciákra. Történeti példák sorával mutat rá: azzal a folyamattal párhuzamosan, amelyben a kapitalista termelés az egyént kiszakította természet adta közösségéből, egy új típusú értékhierarchia is kialakult, melynek csúcásán nem a boldogság, hanem a szabadság áll. A kapitalizmus teremtette meg az alapját a határokon átívelő, személytelen mechanizmusokon nyugvó integrációnak; de ezzel vált lehetővé az is, hogy az egyes cselekvéseket az emberiség vagy a „világtörténelem” nézőpontjából értékeljük. Ugyanaz a folyamat tehát, amely a partikuláris szférák szintjén degenerálódást: szabadsághiányt, elidegenedést és elmagányosodást idézett elő, egyidejűleg egy univerzális nézőpont belsővé tételéhez is vezetett. Csak akkor van lehetőség az egyén sokoldalú kibontakozására, a szabad kooperáción nyugvó társadalom megteremtésére, ha ezt a nézőpontot már magunkává tettük.

Heller tehát eredetileg a termelőerők fejlődéséről szóló történelemképből indul ki, de végül újszerűen érvel az értékek folyamatos kibontakozásának lehetősége mellett. Homályban marad azonban, hogy az össztársadalom szintjén bemutatott fejlődés végül miért lenne garanciája a múltban, a partikuláris szférákban megszületett „partikuláris értékek” megőrzésének. Inkább arról számolhatunk be, hogyan születik meg az a nézőpont, amelyből visszatekintve az egyes erkölcsös tettek vagy nagyszabású műalkotások nemcsak önértékükön mérhetők, hanem az

„általános emberhez” való partikuláris felemelkedés példáiként is értelmezhetők. Heller visszaemlékezésében azt írja erről az esszéről: legfőbb erénye, hogy az érték fogalmából kiindulva „meg tudta menteni a társadalmi fejlődés gondolatát” (*Filozófiám története*, 76–77. old.). En viszont úgy látom, hogy nehezen tudta összetartani a történelmi és az egyéni fejlődésről, az értékfejlődés különböző típusairól, a történelemfilozófiáról és a plurális társadalomról szóló interpretációk szétartó szálait.

A felmerülő dilemmák bemutatásakor azonban egy újszerű kritikai elmélet körvonalazódott. Heller egyrészt amellett érvelt, hogy a termelőerők fejlődése (és általában a technikai fejlődés) szükséges feltétele az értékek kibontakozásának, és nem vetette el azt a tézist, hogy a termelőerők fejlődése a történelem egyik lényeges folyamata. Az emberi nem sokoldalú kibontakozásának lehetőségfeltételeit vizsgálva azonban eltávolodott a szubsztantív történelemfilozófiától, és a fejlődést és a hanyatlást döntően a társadalmat alkotó heterogén értékszféra dinamikus kölcsönhatásával magyarázta.

2. A nyolcvanas években, az emigrációban írt esszéikben a filozófiai nézőpont személyesebbé válik: Heller Ágnes már nem az „emberiség” nevében beszél. A kelet-európai rendszerek agóniája megerősíti azt a hitét, hogy a nagy történeti narratívák kora lejárt: a történelemfilozófia abból a szempontból érdekes, mi volt a funkciója a modernizáció kialakulásában (*Mózes, Hszuan-Csang és a történelem*, 131–133. old.). *A gyakorlati ész, és ami nem az* című írás egy másik sajátos kérdéssel közelít a filozófia társadalmi hatásáról szóló diskurzushoz: vajon felelőssé tehető-e a szerzők a filozófiájuk nevében végrehajtott rémtettekért? Hellert valószínűleg inkább Marx és a létező szocializmus kapcsolata érdekli, vitapartnerei azonban a német tragédia és Heidegger felől közelítenek a kérdéshez. Karl-Otto Apel szerint a tragédia a filozófusok felelősségére világít rá: a filozófusnak egy univerzális morális nézőpontot kell megáévvá tennie, amely a személyes életvezetés és a

politika számára is iránytűként szolgálhat. A „transzcendentális pragmatizmus” ebben a kontextusban nyeri el jelentőségét. Otto Pöggeler is kiemeli a filozófia társadalmi-gyakorlati összefüggéseit, de úgy gondolja: vannak etikailag irreleváns filozófiák (szerinte pl. Heideggeré), amelyek megalkotóit nem terheli felelősség a társadalmi katasztrófákért. Heller saját álláspontját leginkább a Richard Rortyval folytatott vitában alakítja ki. Rorty ismert gondolata szerint a demokráciának elsőbbsége van a filozófiával szemben. Ez a gondolat a vita kontextusában kétféleképpen értelmezhető.

a) A jövő a liberális demokráciaké (Heller esszéje 1989-ben jelenik meg!); ha a politikai legitimitáció forrásai pluralizálódnak, a filozófus „bűnrészességének” kérdése is irrelevánssá válik.

b) A jelenkor plurális nézőpontjából a filozófiák egymás „mellett fejlődő”, gyakorlati relevancia nélküli gondolati teljesítmények, tehát a filozófus nem tartozik felelősséggel gondolkodásának esetleges hatásaiért. Heller az első gondolattal szemben úgy érvelt, hogy a liberális demokrácia a hagyományos legitimitációt és a tekintélyvelvel nélküli, észszerű elveken nyugvó konstelláció, elvileg tehát filozófiai igazolásra szorul. Azután a műalkotás és a filozófiai mű közötti különbségeket hangsúlyozza: a filozófusok nem „szabadon álló”, hanem mások meggyőződéseivel vitában álló gondolati műveket hoznak létre. Az a filozófia, amelyet nem jellemez „ütközési készenlét”, tehát nem akar hatást gyakorolni másokra, nem is vehető komolyan (97. old.).

A filozófus felelősségére vonatkozó kérdés leginkább a spekulatív és gyakorlati filozófiát radikálisan elválasztó kantianizmus bázisán lenne megoldható. Kantiánus nézőpontból úgy is érvelhetünk, hogy egy természetfilozófiai munkával szemben nem merül fel a felelősség kérdése, hiszen szerzője elvonatkoztat a maga partikuláris értékeitől. Az erkölcsök metafizikájával foglalkozó szerző viszont cselekvési maximákról tesz normatív kijelentéseket: a filozófus erre a területre tévedve felelős filozófiája következményeiért. Heller

viszont Kanttal szemben érvel: úgy gondolja, hogy a filozófia mélyen személyes vállalkozás: a nagy filozófust már az ismeretelméleti vagy ontológiai alapok lerakásánál az a vágy hajtja, hogy radikális változást érjen el a világban. Kérdés persze, hogy e radikális filozófiakonceptió elfogadása nem jelenti-e azt, hogy a számára fontos filozófusokat (Marxot, Nietzschét, Lukácsot, Heidegger) végül nem tudja felmenteni a történelmi felelősség alól.

Heller a filozófus felelősségének kérdését vizsgálva a filozófiai mű befogadásának sajátosságaira irányítja a figyelmet. Először is megkülönbözteti „egy filozófia” teljes és részleges befogadását. Úgy gondolhatnánk: egy filozófia akkor idéz elő radikális átalakulást a világban, ha a befogadói minden intenciójával magukévá teszik. Heller viszont ellenkezőleg érvel: a teljes befogadás spekulációt jelent: a befogadó (jellemzően az akadémiai kutató) a filozófus végkövetkeztetéseit „a hozzá vezető úttal” együtt sajátítja el, az érveket eredeti kontextusukkal együtt értelmezi. A filozófiát a részleges befogadás teszi élővé és veszélyessé: a gyakorlatorientált befogadó „egy filozófia” egy-egy aspektusát használja céljai igazolására. Heller szerint a filozófus nem akkor mentesül a felelősség alól, ha lemond a világ, a gondolkodás átalakításának radikális igényéről. Viszont szinte a lehetetlent kívánja meg a társadalmi felelősségre törekvő filozófusoktól: fel kell ismeriük azt a társadalmi kontextust, amelyben művük egy-egy aspektusának újrafogalmazása destruktív célok igazolására lesz használható, és előzetesen el kell határolódniuk a diszkriminatív intézkedésektől (115. old.).

A látszólag konzekvens lezárás ellenére a legfontosabb kérdések nyitva maradnak: az „érintett szerzőkről” nem derül ki, mennyiben terhelik őket felelősség a XX. század rémségeiért. A XX. századi diktatúrák két fő hivatkozási alapja: Nietzsche és Marx, „mentesül a felelősség alól”, hiszen ismeretlen számukra az a társadalmi-politikai kontextus, amelyben az embertelen politika képviselői hivatkoznak rájuk. A náciak viszont nem hivatkoznak Heidegger

filozófiájára, ahogyan a bolsevikok sem Lukács Györgyére, így végül nyitva marad a kérdés, miben áll az ő felelősségük. Probléma, hogy Heller végül arra a kérdésre ad választ, hogy milyen imperatívuszokat kell követnie annak a filozófusnak, aki felelősséget akar vállalni a filozófiájából levont téves következtetésekért, annak egyoldalú interpretációjáért. Nem válaszol arra a Lukács és Heidegger szempontjából különösen érdekes kérdésre, hogy a XX. század rémtetteiért mennyiben felelősek azok a filozófusok, akik jelentős vagy kevésbé jelentős szerepet vállaltak diktatórikus rezsimek működtetésében; akiknek a gondolkodása erős politikai konzekvenciákkal jár, azonban kellően szerteágazó és magas absztrakciós szinten van ahhoz, hogy tisztán a politikai erőterben értékeljük őket. Különösen érdekes ez a kérdés Heidegger nézőpontjából, aki hajlamos volt arra, hogy filozófiájának politikai konzekvenciáit elismerje, és aki a náci rezsim bukása után erőteljesen eltávolította magától a felelősség kérdését.

3. Heller Ágnes morálfilozófiai, modernizációelméleti életművének megalkotása és hazatérése után leginkább „filozófián kívüli” témákat (vallás, művészet, politika) vizsgál a filozófia eszközeivel, de a filozófia sajátos működés módjának és eredetének kérdései is foglalkoztatják. Egy 1995-ben megjelent esszében például (*Parmenidész és a Sztálingrádi csata*) Heideggernek a *Parmenidész és Héraléitosz* című, 1942/43-as egyetemi előadásait elemzi. Ez az előadás-sorozat egy jelentős német hagyomány utolsó dokumentuma. E hagyomány meghatározó gondolkodói: Goethe, Hegel, Schiller, Hölderlin, Nietzsche és Burckhardt a „kezdeti görögség” mitikus elképzelését teremti meg, és a németiség autonómiaigényét a görögséggel való különös kapcsolatának feltárásával alapozzák meg. Heidegger a „kezdetekhez” fűződő viszonyt a „létfelejtés” problémáján keresztül artikulálja: a „kezdet gondolkodóinak” gondolkodása, „talajtalan, bizonytalan, megalapozás-nélküli” volt, és „a létre való odahallgatás” jellemezte. Ezzel állítható szembe a

„szokásos gondolkodás”, amely „a létező elkülönült rétegeit”, behatárolt szempontok szerint gondolja el, de „meghátrál a lét előtt”. A kezdet és a létfelejtés problémája nem fejthető ki történelmi narratívában: a modern kori történelem a létezés partikuláris világáról, a hatalomról, a technikáról és a manipulációról szól. A valódi történet: kezdet és vég összekapcsolódása egy jövőbeli eseményhez, a Lét újbóli megragadásához kapcsolódik. Heidegger egy új „mítosz” megteremtésének lehetőségéről, egyúttal a manipulatív, a Léttől eltávolodott gondolkodás, a metafizika meghaladásának lehetőségéről beszél (196. old.).

Heller szerint Heideggernek ez a gondolatmenete sajátos értelemben vett „politikai” kontextusba illeszkedik. Az egyik előadásban az *alétheiára* irányuló gondolkodást úgy állítja szembe a máig meghatározó, „római típusú” gondolkodással, hogy bemutatja a kulcskategória: a *falsum* (és ezáltal a *veritas*) elsődleges, kvázipolitikai jelentését. A *falsum* az a bukás, melynek során valaki nem egyenes támadás, hanem fondorlatos megtévesztés áldozatává válik. Nem semmisül meg, hanem a győztes által megszabott szűk szabályrendszer keretein belül folytathatja életét. Heidegger szerint így a római alapokkal rendelkező, nyugati metafizikus gondolkodást (szemben az uralmi igényekkel nem rendelkező „kezdeti gondolkodással”) alapvetően áthatja a gyarmatosítás igénye. Egy másik előadásban a *Politeia* elemzésén keresztül mutatja be, hogy Platon még emlékszik a polisz eredeti jelentésére. A polisz eredetileg pólust jelentett: azt, ahogyan a lét a létezőket maga köré szervezi, és a maga-el-nem-rejttségében tárkozik fel számukra. Az az értelmezés tehát, amely szerint a polisz a „közös ügyekről” szól, későbbi és beszűkül. E két példa alapján úgy tűnik, hogy Heidegger elődeihez méltóan a kezdeti görögséghez való visszafordulást sürgeti, úgy azonban, hogy (történeti ismereteinknek ellentmondva) egy antipolitikus görögségképet teremt. Heller nagy jelentőséget tulajdonít annak a körülménynek, hogy az előadások 1942/43 telén hangzanak el,

és hogy Heidegger tisztában van az akkor zajló sztálingrádi csata valós tétjével és kimenetével. Heidegger átfogó civilizációs perspektívából szemléli a vereséget: a létefejtés, a technika és a manipuláció tévútja (a metafizika) Németország katasztrófájához vezetett. Az viszont, hogy hallgatóságát e helyzetben a kezdetekhez: az apolitikus gondolkodáshoz való visszatérésre buzdítja, azt is jelenti, hogy nem hajlandó számot vetni a morális és politikai felelőséggel. Mindezt akkor, amikor még működnek a gázkamrák és tömegek pusztulnak el a háborúban.

Heller interpretációja meggyőző: kérdés viszont, miért tarthatta fontosnak az 1942/43-as Heidegger-előadások kordiagnosztikus értelmezését. Feltételezésem szerint Heller két szempontból kísérte végig Heidegger előadásait. Az egyik a filozófia messzemenő autonómiáját hirdető filozófusé. Heideggerrel példázható, hogyan épül fel egy „radikális filozófia”, amelynek szerzője a kezdetektől – az alapfogalmak és az alapproblémák megfogalmazásától – gyökeres változtatásra törekszik. A másik a felelősséget kereső morálfilozófusé, aki maga is éveken át tanított egy totalitárius rendszer egyetemén. Az 1989-es „A gyakorlati ész...” tanulmány felől válik feltűnővé, hogy a két elemzési perspektíva nem találkozik. Heideggert olvasva a filozófiák „tautologikusságának” problémájába ütközünk: a nagy filozófiák olyan perspektívát teremtenek, amelyből minden, amit a szépről és jóról, igazságról és igazságosságról korábban gondoltunk, pusztán véleményként tűnik fel. A nagy filozófia felszámolja a vele folytatott érdemi vita lehetőségét (Heller: *Filozófiám története*, 104–105. old.). Heidegger pedig az a radikális filozófus, akinek nézőpontjából az individuális felelősség mibenlétének etikai problémája nem artikulálható.

Nagy utat jártunk be az 1965-ös *Érték és történelem* óta, amelyben még döntő szerepet játszott Heller víziója egy közös történelemfilozófiáról. Az észszerűség közös alapjait később is kereste, de egyre inkább a filozófia személyes jellege és a nagy filozófus autonómiája mellett foglalt

állást. Mintha végül azt is el kellett volna ismernie, hogy nagy filozófiák között nem lehetséges érdemi párbeszéd (annak ellenére, hogy „ütközési készenlét” jellemzi őket). Így nyitva marad a kérdés, hogy lehetséges-e a filozófiák megalkotói között olyan diszkurzív tér, amelyben a filozófia megalkotásának problémája a morális felelősség szemszögéből érdemben tárgyalható.

■ SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

Bokros Lajos: Socialism – The Tragedy of an Idea

POSSIBLE? INEVITABLE? DESIRABLE?

Springer, 2021., 164 old., \$ 99.99

Öt híres szerző öt műve nyújt szellemi és elméleti alapot Bokros Lajos szocializmusról írt intelmeihez. Közülük négy a II. világháború alatt készült el, név és cím szerint a *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* (1942) Joseph Schumpeterétől, *A nagy átalakulás* (1944) Polányi Károlytól, az *Út a szolgaságba* (1944) Friedrich Hayektől és *A nyitott társadalom és ellenségei* (1945) Karl Poppertól. Az ötödik inspiráló mű, Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című könyve némelyest kilóg a sorból 1951-es megjelenésével. Közös a szerzőkben a német nyelvű magaskultúrához fűződő kapcsolat és a Közép-Európához kötődés tudományos pályájuk elején, ami több lokális kötődésnél. Sajátos történelmi, kulturális, szellemi stb. beágyazottságot jelent, mint azt Bokros a *Mitteuropa* kifejezés használatával hangsúlyozza. Sorsukban is van közös motívum: az angolszász tudományos világ felemelkedésével váltak világhírűvé, és ma már britként, amerikaiaként vagy kanadaiaként vannak számontartva széles körben. A könyv vizsgálatának szempontjából még relevánsabb, hogy az említett XX. századi teoretikusok mindegyike megvívta a maga harcát a szocializmussal. Intellektuális küzdelmet folytattak, és amikor a szocializmust bírálták, magukkal is viaskodtak.

Vivódások során jutottak el a marxizmus vagy a Marx inspirálta szocializmustól a konzervativizmusig, vagy lettek liberálisok.

Bokros szerint Schumpeter, Polányi, Hayek, Popper és Arendt meghasonlása és küzdelme a szocializmussal még nagyobb meggyőzőerővel ruházta fel a szocializmuskritikájukat. Könyve ugyanakkor nem a marxizmus gondolatával, a belőle kinövő szellemi hagyománnyal vagy a marxizmus belső feszültségeivel és ellentmondásaival kíván behatóan foglalkozni – csak érinti őket –, hanem azt akarja bebizonyítani: a marxizmus mint 1.) a fejlett kapitalizmusnál magasabb rendű társadalmi rendszer, mint 2.) az osztályharcok elkerülhetetlen végkimenetele, a kezdetektől fogva kivihetetlen volt. A problémát három aspektusból, a szocializmus megvalósításának lehetősége, elkerülhetetlensége és kívánatossága szempontjából vizsgálja meg.

A bevezető és a következtetéseket levonó zárófejezeteken kívül a könyv szerkezetét is ez a három szempont határozza meg: mindegyik kap egy-egy fejezetet. A vizsgálatban Schumpeter, Polányi, Hayek, Popper és Arendt játssza a főszerepet, de Bokros más teoretikusokra is hivatkozik, érveiket bevonja gondolatmenetébe. Túlnyomó többségük a szocializmust bírálók táborából érkezik, mint például Ludwig von Mises, akinek *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen* című híres cikke 1920-ban jelent meg, majd szélesebb nyilvánosságot tizenöt évvel később angol fordítása kapott a Friedrich Hayek által szerkesztett *Collectivist Economic Planning* tanulmánykötetben. Bokros egy mondattal megemlékezik róla, hogy a magántulajdont, a pénzt és a piacokat felszámoló szocializmus gazdaságának általános (érték)kalkulációs problémáira rávilágító Mises-cikk számos szocialista, konzervatív és liberális gondolkodót készítetett reflexióra. Így kerül elő mindössze említés szintjén a „szocialista kalkulációs vita”, amely a múlt század elején a nem piaci gazdaság szervezési alternatívák (köztük az I. világháborús német hadigazdaság és a szovjet hadikommunizmus) tapasztalata, illetve utóéletük nyo-

mán indult el, és a legújabb időkig érdekes fejleményekkel szolgált a kapitalizmussal szembeni szocialista alternatíva mellett és ellen szóló érvek megfontolásához, illetve tudományos minőségű értékeléséhez. Bokros a folytatásban nem tekint el egyes, a kapitalizmus védelmében felhozott érvek használatától, ellentétben a szocializmus mellettiek ismertetésétől és átgondolásától, továbbá a vita áttekintésétől, pusztán egy lábjegyzetben említi meg, hogy a piaci szocializmus oldaláról Oskar Lange, Abba Lerner és Enrico Barone járult hozzá fontos írásokkal a „híres vitához”.

Kisebbségi problémát jelent, hogy Bokros nem fejt ki: Barone lábjegyzetben hivatkozott írása (*Il Ministro della Produzione nello Stato Collettivista*) – a Hayek szerkesztette *Collectivist Economic Planning* kötetben a *The Ministry of Production in the Collectivist State* angolul – miként lehetett fontos „hozzájárulás a vitához”, ha eleve tizenkét évvel korábban keletkezett Mises vitaindítójánál. Több kérdést vet fel azonban Bokros inkonzisztens indoklása arról, hogy miért tekint el a szocialista kalkulációs vita ennél mélyebb ismertetésétől. Érvelése azon az értelmezésen alapul, hogy a vita középpontjában a szocializmus meghatározásának problémája állt, ám ez a XX. század folyamán irrelevánssá vált. Miért tartotta akkor maga is fontosnak 2021-ben, hogy könyvének második fejezetét – amelyben a „szocialista kalkulációs vita” az ismertetett módon előkerül – a szocializmus meghatározásával kezdje? Vajon a vita nem szolt-e többről annál, mint amilyenként beállítja: a szocializmus pontos definíciójának kereséséről? Jelesül arról, hogy komplex és állandóan változó körülmények között melyek a gazdaság működésének feltételei?

Így már jobban átláthatjuk a „szocialista kalkulációs vitát”, és több lehetőség adódik a megvalósítható szocializmus problémájának tudományos igényű megvitatására. Bokros láthatóan tisztában van ezzel, amikor közvetlenül a folytatásban amellet érvel, mennyire helyt- és időtálló Mises ellenérvei a racionális gazdasági kalkulációra épülő szocializmussal szemben. Ezért szentel

Mises szocializmuskritikáján túl több oldalt is Friedrich Hayek információ problémára hivatkozó érveinek. Hayek Mises kritikáját a harmincas években fokozatosan tovább gondolva azt állította, hogy a szocialista tervgazdaság azért nem lehet hatékonyabb a szabadpiaci kapitalizmusnál, mert felszámolja a kapitalizmusban működő koordinációs közvetítéseket, azaz a magántulajdont, a pénzt és a piacokat, amelyeknek köszönhetően a gazdasági élet résztvevői hozzáférhetnek a racionális döntéseik meghozatalához nélkülözhetetlen információk tömegéhez. Hayek szerint a (szocialista) központi tervezés ígérete dinamikusan változó gazdasági környezetben azért beválthatatlan, mert ilyen mennyiségű szétaprózott információt piac és árrendszer hiányában lehetetlen központilag összegyűjteni és feldolgozni – sem egy ember fejében, sem egy hivatal adatbázisában. Ezt fejtette ki többek között a *The Use of Knowledge in Society* című cikkében az *American Economic Review* lapjain (1945). Ez az írása az *Út a szolgáshoz* mellett fontos referenciapont és mankó Bokros számára a szocialisták elképzeléseinek bírálatában.

Akkor vajon miért zárkózik el Bokros attól a kontextustól, attól a vitától, amelyben az osztrák iskola érvei megszülettek, majd tovább formálódtak, túllépve azon, amit Mises és Hayek még a múlt század első felében megfogalmazott? Bokrost nem érdekli, milyen fejlődés ment végbe a különböző érvkészletekben, amelyekkel a szocialisták és az osztrák iskola tagjai ütköztették álláspontjukat a kalkulációs vitán innen és túl – nem függetlenül attól, amit az idők szava diktált.

Misesnek és Hayeknek már azzal is szembesülnie kellett, hogy 1917 után Szovjet-Oroszországban a bolsevikok uralma alatt kiépült és tartósan fennáll egy központi irányítású szocialista tervgazdaság, amely gazdasági fejlődést és eredményeket produkál, ahelyett, hogy összeomlana. A II. világháborút követően a Szputnyik-sokkból is kijutott nekik, így a szocializmussal szembeni érveik már akkor módosítaniuk kellett. Később, a XX. század derekától kezdve további kihívást jelentett az

informatika fejlődése, amely nemcsak megoldással kecsegtetett az információ-komputációs problémára, hanem a szocialista központi tervezés hívei számára is új horizontokat nyitott, akik a Szovjetunió felbomlását követően sem tűntek el teljesen. Noha a szocialisták körében 1989 után dominássá a piaci szocializmus alternatívái váltak, 2002-ben a legrégebben megjelenő marxista tudományos folyóirat, a *Science & Society* különszámot szentelt *Building Socialism Theoretically: Alternatives to Capitalism and the Invisible Hand* címmel a nem piacokban bízó, hanem demokratikus dolgozói részvételen és decentralizált tervezésen alapuló szocialista elméleti modellekben gondolkodó teoretikusoknak (Pat Devine, David Laibman, David M. Kotz és a skót informatikus-közgazdász páros, Paul Cockshott és Allin Cottrell).

Cockshott és Cottrell elfogadta, hogy nem lehet racionális gazdasági kalkulációt folytatni objektív, általánosan alkalmazható mérce híján. Marx nyomán azonban úgy látták, nem a pénz a legalkalmasabb erre a szerepre, hanem a munkaidő. A nyolcvanas évek eleje óta fejlesztették a munkaidő-alapú értékalkulációt szuperkomputerek segítségével végző, nem piaci szocialista modelljüket, és rendszeresen publikáltak róla már a *Science & Society* összeállítása előtt is. Legismertebb munkájuk, az 1993-ban megjelent *Towards a New Socialism* átfogó képet ad modelljükről és szocialista hitvallásukról, amely nem kér a vegyes gazdasági modellekből, így a piaci szocializmusból sem, ahogyan a szociáldemokrácia megalkuvását és a szovjet kísérletben a marxi eszmék feladását látó idealista marxisták véleményét is elutasítja. A *Towards a New Socialism* szele Magyarországra is elért: az interneten Cockshott és Cottrell kiáltványa részlegesen magyarul is fellelhető; Szalai Miklós fordításában a szerzőpáros *Gazdasági tervezés, számítógépek és munkaértékek* című írása pedig az *Eszméletben* jelent meg (14 [2002] 56. szám, 68–78. old.). Szalai korábban a *Századvégben* (*Gazdaság, információ és tervezés: Hayek vagy a komputerek?* 17 [2002] 65. szám, 59–92. old.), nemrégiben pedig az

Eszméletben átfogó módon mutatta be Cockshott és Cottrell modelljét a szocialista kalkulációs vita kontextusában a marxi kommunizmus realitása mellett és ellen szóló érveket áttekintő írásában (*Utópikus-e a marxi szocializmus?* 27 [2015] 107. szám, 32–52. old.).

Mind ezek tükrében meglehetősen elnagyolt Bokros azon állítása, hogy a „szovjet kommunizmus” bukását követően azoknak, akik még hittek az eszmé felsőbbrendűségében, a piacok feltétel nélküli elfogadása jelentette az egyetlen fogódzót (111. old.). Egyetlen hivatkozás – a Julio Godio argentin közgazdásznak a NEP „piacgazdaságát” idealizáló piaci szocializmusára és kizárólag spanyolul hozzáférhető könyvére (*El futuro de una ilusión: socialismo y mercado*) – nem elegendő, és nem adhat átfogó képet arról, milyen álláspontok voltak jelen a megvalósítható szocializmusról szóló diskurzusban a szovjet kísérlet világméretű bukását követően, vagy már azt megelőzően is, a számítástechnika és a számítógépek egyre szélesebb körű felhasználásával. A számítástechnika fejlődése és tömegessé válása új megvilágításba helyezte a kalkulációs problémát és a szocializmus mellett és ellen a vitában korábban elhangzott érveket. Új lehetőségeket nyitott meg a szovjet kudarc után a nem piaci alapú szocialista kísérletek előtt, az osztrák közgazdaságtani iskola képviselőit is arra sarkallva, hogy az új kihívásoknak megfelelően frissítsék érvkészletüket – amit el is végeztek a megszüntetve megőrzés jegyében.

Stephen Horwitz, a nemrégiben elhunyt amerikai közgazdász 1996-ban megjelent *Money, Money Prices and the Socialist Calculation Debate* című munkájában elismerte, hogy a számítástechnika és a mesterséges intelligencia segítségével lehetségesé vált a Cockshott és Cottrell által propagált munkaidő-alapú értékszámításra alapozó „ex ante” tervezés, immár összegyűjthető és feldolgozható a hozzá szükséges milliányi adat. Ugyanakkor értelmezése szerint a vita soha nem is az értékszámítás, hanem az emberi elme korlátairól szólt, a szocialisták egész egyszerűen félreértették – ez Mises és Hayek mai követői

közül Don Lavoie szocializmusbírálatának is a kiindulópontja. Érveik azon az ismeretelméleti feltevésen nyugszanak, hogy a gazdasági döntésekhez, így az értékalkulációhoz szükséges tudás jelentős része nem artikulálódik, és közvetlenül nem is érhető el. Pusztán hallgatólagos és közvetett, a termelők, a fogyasztók és a szolgáltatók kommunikációján, a „piac dialógusán” keresztül lehet hozzáférni. A pénz szerepe a piaci ágenszek kommunikációjában a nyelvéhez hasonlatos, tehát több pusztán közvetítőnél. Ahogyan a nyelv nemcsak közvetíti a tudattartalmakat, hanem a nyelvhasználok gyakorlatában a jelentéseket alakítja is, úgy a pénz is alakítja a piacgazdaság szereplőinek tudását, amelyet döntéseik mérlegelése és meghozatala során mozgósítanak, arról, hogy mit termeljenek, hogyan használják fel erőforrásaikat, mibe fektessenek, mit fejlesszenek stb. – már ha hozzáférnek a kommunikációs csatornákhöz, és nincsenek kizárva a „piac dialógusából”, ahogyan arra a társadalom széles körű bevonásával megvalósuló szocialista tervezés mellett felszólaló Fikret Adaman és Pet Devine figyelmeztet.

Az osztrák iskola érveinek alapvetőbb problémáira világított rá Nigel Pleasants *Wittgenstein and the Idea of a Critical Social Theory* (1999) című könyvében. Hayek ismeretelméleti alapokon nyugvó szocializmuskritikáját elemzi (Anthony Giddens szociológus vonatkozó gondolataival egyetemben). Wittgensteinánus kritikájának elsődleges célpontja Hayek, de a bírálatá kiterjeszthető a hallgatólagos tudásra, a „piac dialógusára” és a pénz nyelv jellegű funkciójára hivatkozó újabb álláspontra is. Elemzése arra épül, hogy a hallgatólagos tudás koncepciója már Hayek társadalmi ontológiájában és ismeretelméleti szocializmuskritikájában is jelen volt. Ez a tudás, amellelt, hogy szétaprózott, személyes, kontextusfüggő és nem propozicionális, birtoklójától elválaszthatatlan, viszont tevékenységeken keresztül továbbadható, és fokozatosan elsajátítható. Ezt a gondolatot Hayek Polányi Mihály tudományfilozófiai munkáiból, elsősorban az 1966-os *Tacit Dimension*ban foglaltakból vette át, figyelembe véve

továbbá Ryle megkülönböztetését „tudni, hogyan” és „tudni, hogy mi” között (*A szellem fogalma*, 1969).

Pleasants ehhez hozzáfűzi, hogy Hayek társadalomontológiájában – a *Law, Legislation and Liberty* című, 1982-ben elkészült háromkötetes munkája tanúsága szerint – az egyének szabálykövetők. A szabályok egy része kifejtett, közvetlenül ismerhető, de többségükről, miután az egyének vagy szervezetek felett állnak, csak hallgatólagos tudásuk van. Ugyanakkor a piacgazdaság általános szabályainak rendszere, például a magántulajdonra, a szerződés-kötésre és a szerződésszegésre vonatkozó elvek, valamint az egyéni cselekvést, viselkedést, magatartást szabályozó előírások átfogó rendszere egyaránt megkönnyíti mind a társadalomban szétszórtan meglévő explicit és objektív tudás, mind a hallgatólagos tudás felhasználását. Erre az információk központi begyűjtésére vállalkozó tervezés nem képes: sem összegyűjteni, sem felhasználni nem tudja a termelésre vonatkozó összes ismeretet annak érdekében, hogy megtervezze a gazdasági működést, mivel ezen ismeretek nagy része nem áll és nem is állhat rendelkezésére explicit formában.

Hayek a hallgatólagos tudásról egyszerre állítja azt, hogy privát és nem tudatos, személyes és az egyéntől elválaszthatatlan, és azt, hogy túl is mutat az egyénen, mert fölötte áll. Pleasants ebben ellentmondást lát, továbbá önkényesnek tartja Hayek feltevését, hogy mind a kifejtett, mind a hallgatólagos tudás privát és az egyénektől elidegeníthetetlen volna. Wittgenstein nyomán azt állítja, hogy a tudásról való beszéd nem annak ontológiai természetéről szól, hanem a nyelv használatáról, tehát egy társadalmi gyakorlatról. Tudni valamit nem azt jelenti, hogy valaki elméje rendelkezik a tudást lehetővé tevő ontológiai minőséggel, hanem azt, hogy az illető képes részt venni abban a közösségi-társadalmi epiztemikus gyakorlatban, amelyben ezt a tudást artikulálják. Pleasants forrása, Wittgenstein vitapartnerét, aki a szubjektív tudásnak a vele rendelkező egyént megillető kizárólagossága mellett érvelt, így fegyverzi le a *Filozófiai vizs-*

gálódásokban: „ha logikailag kizárod, hogy egy másik rendelkezék valamivel, úgy az is elveszti az értelmét, hogy azt mondd, te birtoklod.” (*Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Bp., 1998. 179. old.)

Pleasants szerint Hayek és követői a fogyasztói, illetve vállalkozói magatartásban megnyilvánuló egyéni preferenciákat olyan tudásként határozták meg, amely csak a piacgazdaság bővített vagy spontán rendjének szabályaihoz alkalmazkodva hozzáférhető és felhasználható. Az egyéni-fogyasztói preferenciák kifejezését és a választás szabadságát a személyi szabadsággal és az egyéni autonómiával azonosították, a piaci viszonyok között folytatott fogyasztói és vállalkozói magatartás nyomán létrejövő – artikulált vagy hallgatólagos – tudás fogalma pedig eszköz volt a kezükben, hogy a piaci kapitalizmus primátusa és felsőbbrendűsége mellett érveljenek. Azt hirdették, hogy a gazdaság hatékony működéséhez nélkülözhetetlen hallgatólagos tudás a piaci mechanizmusokon, a „piac dialógusán” keresztül fedi fel magát, miközben megfeledeztek arról, hogy a piac torzíthatja is az egyéni tudást: mesterséges preferenciákat, attitűdöket és nekik megfelelő normákat alakíthat ki, amelyek maguk is piaci termékek, nem pedig az egyéni igények vagy ismeretek kifejeződései.

Pleasants bírálata arra figyelmeztet, hogy a hallgatólagos tudást ne tekintsük olyan megcáfolhatatlan ismeretelméleti ténynek, amellyel a szocialista tervgazdaság képtelen mit kezdeni, és mivel erre képtelen, nincs is létjogosultsága, nem működhet hatékonyan, tehát nem is lehet a piacgazdaság alternatívája. A tudás természetének rekonstrukciója során mind Mises és Hayek, mind pedig a követőik igyekeztek olyan eredményre jutni, amely teljes egészében összeegyeztethető a piacgazdaság alapvető működési elveivel és liberális világnézetükkel.

Az új érvek alapján kirajzolódó társadalomontológiának lehet éppenséggel a piacgazdaság ellen szóló normatív következménye is. Ha a hallgatólagos tudás olyan, a gazdaság hatékony működtetéséhez nélkülözhetetlen készségeket és elő-

zetes tudást foglal magába, amelyeket egészükben nem lehet explicit módon meghatározni, akkor a tervgazdaságban gondolkodó szocialisták azt mondhatnák, hogy bár még nem tudjuk, hogyan, de a pénzt és a piacokat felszámoló szocialista gazdaság sokkal jobban hasznosítja majd ezt a hallgatólagos tudást, amihez a tőkés termelési módban a gazdaság csak korlátozottan fér hozzá. Az sem zárható ki, hogy másfajta gazdasági és társadalmi környezetben létrejöhet a szocialista gazdasági tervezés céljaira, vagyis a valódi szükségletek hatékonyabb kielégítése érdekében jobban hasznosuló tudás annál, ami a kapitalizmus gazdasági környezetében a piaci értéktételezési és árazási mechanizmusok közvetítésével alakul ki, mert mesterséges szükségleteket generálva torz képet adhat a fogyasztói igényekről, vagy akár a valódi szükségletek kielégítésére előállított javak értékéről. Mindez nem pusztán elméleti lehetőség: elég az információk előállítását, megosztását és felhasználását végző társadalmi alrendszerek (például tudományos műhelyek, művészközösségek) nem piaci működési elveire gondolni. Ha csorbul a civil szférához sorolható alrendszerek autonómiája, akkor ahogyan arra Antonio Gramsci figyelmeztet, megcsappan a mindenkori hatalommal szembeni ellenhegemónia megerősödésének esélye.

Bokros tehát a „szocialista kalkulációs vitát” mint kontextust nagyvonalúan mellőzi, amikor Mises vagy Hayek szocializmus elleni érveit mutatja be, vagy éppen használja a kapitalizmus központi tervezésen és bürokratikus centralizáción alapuló, szovjet mintájú alternatíváját bírálva. Pedig – mint arra a fenti rövid, közel sem teljes áttekintés is rávilágít – a múlt század húszas éveiben kibontakozó és még 1989 után is új fejezetekkel bővülő „szocialista kalkulációs vita” olyan szempontokat is felvetett, amelyeket fontos lett volna átgondolni a szocializmus XXI. századi lehetőségeit mérlegelve. Ennél talán csak az meglepőbb, hogy a kelet-európai értelmiségi sorsokra fogékony Bokros a szocializmussal foglalkozó könyvében nem fordít figyelmet Bence György, Márkus György és

Kis János egykor betiltott, *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című művére, amelyből kiderült, hogy a fogyasztói autonómiát korlátozó, központi munkaidő-számításon alapuló szocialista tervgazdaság ellentétes a technikai fejlődést és a szükségletek szabad kibontakozását kívánatosnak tartó marxí gondolatokhoz (lásd bővebben erről szóló írástomat a Marosán Bence szerkesztette *Elidegenedés és emancipáció* tanulmánykötetben. L' Harmattan, 2016. 85-96. old.)

E szempontok és érvek bevonásával Bokros hozzájárulhatott volna a megvalósítható szocializmusról szóló tudományos diskurzushoz, de őt jobban érdekelték a szocializmus megvalósításának már a lehetőségéből is eredő veszélyek, amelyekre hivatkozva bebizonyíthatja, hogy a szocializmus nemkívánatos alternatíva.

Nem azért, mert gazdaságilag nem volt hatékony, hanem mert természeténél fogva elnyomó és diktatórikus (35. old.) – mint azt a szovjet mintára megvalósult szocializmusok valósága és történelmi tapasztalata mutatja. Diktatórikus jellege Bokros szerint abból a marxí-engelsi gondolatból ered, hogy a proletárdiktatúra bevezetése szükségszerű. Amit Marx és Engels leírt a kapitalizmus és a szocializmus közti „forradalmi átalakulás időszakáról”, az egyértelmű állásfoglalás volt az erőszak mellett, de hiányos. Kellő részletesség és kidolgozottság híján könnyen formálható alapanyagoknak bizonyult azok kezében, akik Marx és Engels kizárólagos értelmezőinek szerepében tetszelegtek, mint például Lenin. Vitája Kautskyval Bokros értelmezésében lényegében a diktatúra és a demokrácia közötti választásról szólt a szocializmus választakkal teli és nem elkerülhetetlen megvalósulásának útján. Kautsky vívódásának a szovjet szocializmus valóságával, továbbá a lenini direktívákkal és a bolszevizmussal szemben megfogalmazott intelmeinek részletes bemutatása különösen értékes része (44–66. old.) ennek a könyvnek, amely a történelem szükségszerű menetére hivatkozó historizmus minden formáját elutasítja – legyen az Marx vagy akár Francis Fukuyama nevéhez köthető.

Bokros szerint a Marx és Engels historizmusából fakadó legkárosabb gondolat a forradalom és a proletárdiktatúra elkerülhetetlensége és szükségszerűsége. Az pedig, hogy ez a gondolat antidemokratikus, radikális, erőszakot és terrort hirdető politikai mozgalmakban megcáfolhatatlan hivatkozási alap lett, a szocializmus eszméjének legnagyobb tragédiája – állítja Bokros Popper nyomán. Írása kiáltvány a historizmus és annak is a legrosszabb formája, a kollektivistá historizmus ellen, mely utóbbi a szemében nem is lehet más, mint „illiberalis”. Az „illiberalizmus” kísértete hajszolja bele a szerzőt abba, hogy a fasizmust és a szocializmust egy lapon említse – a szocializmus Bokros értékvilágában talán csak azért nyer részleges feloldozást, mert kitermelte magából a szociáldemokráciát is, nem csak a bolsevizmust. Külön fejezet szól a fasizmus és a szocializmus kapcsolatáról, elsősorban Hayek és Arendt, továbbá Carl Friedrich és Zbigniew Brzezinski közös, a totalitarizmus természetrajzával és anatómiájával foglalkozó munkáira támaszkodva. A két eszme közös gyökere az antiindividualizmus és a szélsőséges kollektivizmus. Sorsuk is azonos: totalitárius rendszerek kiépüléséhez vezetnek, ahol a rendszer által előidézett és fenntartott erőszak öncélú és mesterséges, a gazdaság pedig nem a társadalomba, hanem a politikába van beágyazva – amitől Polányi könnyekben tört ki, írja Bokros (142. old.). Gondolatmenetébe ezen a ponton majdnem beférkőzik a jelenben érvényesülő trendek és folyamatok valamilyen szükségszerű alakulására és végkimenetelére építő historizmus, de ügyel arra, hogy ne essen abba a hibába, amit maga is kifogásol: a bírált kollektivistá eszmékből logikusan következik ugyan a totalitarizmus, de kiépülésük nem történelmi szükségszerűség.

Minden kollektivistá historizmus emberellenes és elnyomó rendszereket legitimál. Történelmi idejük még nem járt le. A kollektivistá viszsza-visszatér, és különböző formáival szemben védelembe kell venni a liberális demokráciát – fújja meg a harci kürtöt könyvének zárófejezetében Bokros. Vannak a kollektivistáknak

a marxizmus köntösébe bújt új próféta is, akik a kapitalizmus és a liberális demokrácia közelgő összeomlását hirdetik. Ilyen Slavoj Žižek, aki Bokros szemében a leninista kommunizmust rehabilitáló felforgató elem. Hogy milyen potenciális veszélyt hordoz kommunizmusa a tőkés rend felbomlására, arról elárulhat valamit az üresség és hiány, amellyel az szembeül, aki a szocializmus megvalósításának praktikus kérdéseire keres válaszokat a mainstream radikális baloldal prominens szerzőinek, köztük Slavoj Žižeknek a könyveiben.

Noha nem a kapitalizmus felszámolásáról szól, tartalmasabb a filozófiai kommunizmus praxisra vonatkozó semmitmondásánál a globális tőkeadó bevezetésére tett javaslat, amellyel Thomas Piketty francia közgazdász először az egyenlőtlenségekről szóló nagy sikerű könyvében állt elő. Bár túlzás, hogy ma már senki sem emlékszik rá, mint Bokros állítja, de tény, hogy *A tőke a 21. században* sokak könyvespolcán nem sokkal az után kezdett el porosodni, hogy felkerült oda, gyakran olvasatlanul. Piketty azóta tovább gondolta elképzeléseit, és angol fordításban *Capital and Ideology* című munkájában most már a „demokratikus szocializmus” címkéjével ellátott, átfogóbb megoldásokat kínál a globális egyenlőtlenségekre. Mostanáig közel sem kapott olyan nagy sajtó- és akadémiai visszhangot, mint a 2014-es bestsellerében foglaltak. Bokros sem foglalkozik vele, pedig Piketty „demokratikus szocializmusa” testhezállobb ellenfélnek bizonyult volna a filozófiai kommunizmus köreinél.

Tény, a *Capital and Ideology* angolul közel egy időben jelent meg Bokros angol nyelvű könyvével a szocializmusról, így nem tudni, volt-e lehetőség a reflektálására. Az olvasottak alapján az is kérdéses, hogy Bokros kezdett-e volna bármit is Piketty „demokratikus szocializmusaival”. Könyve ugyanis gyakran kelti azt a benyomást, hogy a szocializmus csak ürügy vagy eszköz a kezében egy valódi érték és eszmeiség nélküli eszme kritikájához. Nem győzi meg olvasóját, hogy korunkban a szocializmus valódi veszélyt jelentene a liberális demokráciákra és kapitalizmusra, szocializmuskritikája pedig

akár az illiberalizmus kritikájaként is olvasható.

Az illiberalizmus Bokros könyvének lapjain is jelen van. Ha tetszik, a könyvet az illiberalizmus kísértete járja át. Bokros nem riad meg tőle, hanem a nyílt társadalom és a liberalizmus értékei mellett – Heller Agnes emlékének ajánlott – védőbeszédrel akarja elűzni. De akkor miért nem az illiberalizmusról írt bírálatot? Minek ide a szocializmus?

NAGY DÁNIEL GERGELY

Éber Márk Áron: A csepp

**A FÉLPERIFÉRIÁS MAGYAR
TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE**

Napvilág, Bp., 2020. 284 old., 2900 Ft

A Nemzetközi Szociológiai Társaság a századforduló környékén szavazást rendezett tagjai körében arról, melyek a XX. század legnagyobb hatású szociológiai művei. A *Sociological Imagination* C. Wright Millstől (Oxford University Press, 1959.) a második helyre futott be, az összesített szerzői rangsorban Mills is erre az előkelő helyre került. Ha könyvét ma már ritkábban veszik is kézbe, generációkon át valóban megkerülhetetlenek voltak a kritikai társadalomkutatás itt fémjelzett alapvetései. Nem kell mindenben egyetérteni – hozzám például mind a keményen ostorozott „nagy elmélet”, mind a „lapos empirizmus”, azaz Parsons és Lazarsfeld elgondolásai sok tekintetben közelebb is állnak –, kétségtelen azonban annak az éles fénynek a megvilágító ereje, amely a kutatási szférát is átható hatalmi összefüggésekre irányul, a társadalmi problémák nyilvános megjelenítésének hangsúlyával. Olyan mozzanatok kiemelt szerepével, amelyek ma is alapvető elemei a – napjainkban közszociológiaként is aposztrofált – gyakorlatorientált társadalomtudomány programjának.

Amikor a közelmúltban megjelent könyvében Éber Márk Áron a „szociológiai képzelőerő” fejlesztésére szólít fel, a szociológiai köz-

beszéd olyan centrális pozíciójának újraélesztését is célozza, amilyen a hetvenes–nyolcvanas években jellemezte a közéleti diskurzuson belül, és amelyből azóta minden bizonynyal sokat veszített. Akkoriban a módszertani szakszerűség erősödő diszciplináris hangsúlyával párhuzamosan, más társadalomtudományi megközelítésekre is támaszkodó, kvalitatív, esetenként a napi aktualitásokra is reflektáló, legjobb darabjaiban igen invenciózus szociológiai vagy szociográfiai munkák törték át a közfigyelem falait. Tegyük hozzá, e művek korabeli népszerűségéhez sokban hozzájárult az uralkodó ideológiai kánontól, a tankönyvi formulákba merevített marxizmustól eltávolodó, más gondolati rendszerekre is nyitott, valóságközeli szemléletmód. Amíg a megújulást szomjazó szellemi közhangulat az idő tájt kedvező hátteret nyújtott a kritikai attitűd érvényesítéséhez, Éber Márk ma inkább a nagyobb ellenállás irányába indult el, amikor a marxi fogalmi apparátushoz, az osztályelemzés szemléleti kereteihez nyúlt vissza a társadalmi igazságtalanságok, a hátrányos helyzetek, megélt sérelmek gyökereinek feltárásakor. A hazai társadalomkutatásban, bár nem egyedülálló, ma csak szűk körben eleven ez a gondolati platform. A társadalmi problémák magyarázatára szolgáló elméleti modellek nemzetközi mezőnyében már jelentősebb pozíciókat mondhat magáénak. Az egy fél évszázaddal ezelőtti felívelést hosszabb visszaesés követte, akár a neoliberais, akár a neokonzervatív ellenáramlatok nyomán, amelyeket az elmúlt évtizedekben kibontakozó pénzügyi-gazdasági válságjelenségek, társadalmi megrázkódtatások közepette egy újabb nekilendülés váltott fel.

A szellemi áramlatok ciklikus mozgása az „alapító atyák” szociológiai hagyományon belüli relatív pozíciójára is kihat. Aligha van közmegegyezés minden egyes személyt illetően, de ebben a vonatkozásban is hivatkozhatunk az ISA említett szavazási sorrendjére (amely valójában a szociológia eredetének XIX. századi szakaszát, kiemelkedő műveit is magába foglalta). Az első száz szerző között, annak is első harmadában négy, szá-

zadokon átívelő klasszikus szerepel: a ma valamennyi kánon szerint ebbe a sorba tartozó Weber és Durkheim mellett Simmel és Marx. A társadalomelméleti tájékozódás irányát alighanem jól jelzi a „nagy négyesre” vonatkozó preferencia-rangsor. Éber Márk kötete sem hagy kétséget ezt illetően. A hivatkozások és említések számát Marx utcahosszal vezeti, és a konfliktusok történeti szerepét ugyancsak hangsúlyozó Weber még versenyben van; a másik két szerző nem jelenik meg. El kell árulnom, a magam személyes rangsora ennek lényegében a fordítottja. (Ez egyben azt is jelenti, hogy a jelen recenzio megírása számomra nem volt rutin-feladat, és az olvasó nem várhat tőlem az adott kutatási irányzat önnön mércéit alkalmazó bírálatot. Az írás elkészültében a szerkesztői várakozás és a könyv jelentőségének személyes elismerése egyaránt közrejátszott.) De az sem kétséges, hogy (hasonlóan ahhoz, ahogy ez bizonyára Weberrel kapcsolatban is elmondható) a marxi megközelítés számos eleme kifejezetten vagy implicit módon jelen van a mai szociológusok, a hazai kutatók zömének a látásmódjában; a derékhad és az idősebb generáció esetében ez minden bizonnyal így van. Korántsem mindegy, hogy ez a hagyomány miként, milyen hangsúlyokkal él tovább – nem utolsósorban ezért is üdvözlendő esemény egy ilyen orientációjú munka a fiatal szociológus generáció egyik legjelesebb képviselőjétől.

Amennyire meg tudom ítélni, a marxi elméleti hagyomány folytatására több út is kínálkozik, még ha nem válnak is el egymástól éles határvonalakkal. Létezhet a szociológiai vizsgálódás terepein is egy szorosabb szál, erősebb ragaszkodás az eredeti kiindulópontokhoz. Ez a történeti súlypontokat, az érdekvizonyokat, konfliktusterepeket emeli ki egy dialektikus (kurrens terminusokkal: nem-esszenciális, relációs) megközelítés jegyében. Ennek kontúros változata az eredeti marxi terminológia (köztük az értéktöbblet, a termelési viszonyok, az osztályharc fogalmának) többé-kevésbé következetes megtartása. Nemegyszer a neomarxizmus vagy a posztmar-

xizmus címkéjével léteznek továbbá olyan áramlatok is, amelyek a weberi vagy újabb gondolati rendszereket is integrálva lépnek tovább, esetenként az eredeti kiindulópontoktól is eltávolodva. A főként Wallerstein nevével fémjelzett világrendszer-elmélet, amely a tőkés elsajátítás elgondolását a nemzetközi szintre, államok vagy nagyobb régiók közti viszonyokra terjeszti ki, inkább az előbbi változatokhoz áll közel. Éber kötetének egy másik fontos elméleti forrása, Erik Olin Wright empirikusan is kidolgozott, többdimenziós osztálykonceptiója, viszont egy másik változatot jelenít meg, a tőketulajdon mellett a képzettség (humán tőke) és a szervezeti pozíció jellemzőit is bevonva az analitikus marxizmus eszköztárát is használó modelljébe. Bourdieu több tőkealfajt is megkülönböztetve hasonló irányban haladt, ha hajlott is ezen belül a gazdasági erőforrások, az anyagi tőketulajdon meghatározó szerepének elismerésére. Éber Márk úgy áll ki egy dinamikus relacionista felfogás, szellemes kifejezésével az „ismeretelméleti éberség” jegyében az eredeti marxi platform mellett, hogy közben az attól többkevesebb élességgel megkülönböztethető irányzatokból is jelentősen merít. Így mindenekelőtt a világrendszer-elméletből, annak is még viszonylag korai (főként Wallerstein munkásságán alapuló) változatából, amelynek érzelmi intenzitása a múlt század második felének első évtizedeiben a gyarmati felszabadulás és a neokolonializmus elleni fellépés támogatásából táplálkozott. A korabeli viszonyok között ez alapvetően szembefordulást jelentett az amerikai hegemoniával; centrum és periféria szembeállítás, illetve a dichotómiát árnyaló félperiferiális pozíció fogalmi sémája ezen kontextuális összefüggésben értelmezhető. Miközben az irányzaton belül a vizsgálódás fókusza e hegemonia ciklusaira és megrendülésére irányult, a kapitalista világrendszeren kívüli vagy hozzá legalábbis csak másodlagos szálon kapcsolódó nagyhatalmi konstellációkra kevesebb figyelem jutott. Éber Márk is átfogóan foglalkozik a XX. század gazdasági-politikai mozgásaival, viszont a szovjet világrendszer

belső viszonyaihoz, történeti dinamikájához kevesebb centrum–periféria szempontú támponttal szolgál. A könyvből is kiérezhető azonban, hogy a kelet-európai rendszerváltást rövid ideig követő időszakon, a „történelem végét” tételező elképzeléseken túljutva, ezen az irányzaton belül is egy többpólusú hatalmi felállás komplexitására nyitottabb szemléletmód honosodott meg, amely szélesebb, a szakterületen túl is érdeklődést kiváltó műveket eredményezett.

Számomra külön nyereség, hogy a könyv hangsúlyosan hívta fel a figyelmet a világrendszer-konceptió táborán belül Giovanni Arrighi munkásságára – bár főként a korai szakaszához kapcsolódó hivatkozásokkal. Izgalmasabb a későbbi, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century* című kötete (Verso, London – New York, 2007.), amelynek nagy íve Smith és Marx társadalomtörténeti elképzeléseinek ütköztetésétől a világrendszer-centrumok több évszázados átalakulásáig vezet, az újabb fejlemények közt a kelet-ázsiai régió, ezen belül mindenekelőtt Kína felemelkedését is behatóan tárgyalva. Smithre támaszkodva nemcsak a piacméret és a piaci expanzió szerepét emeli ki, hanem eközben a piac és a kapitalizmus szoros kapcsolatáról vallott elképzeléseket is megkérdőjelezi. Ami pedig a világrendszer-konceptiók válfajai szempontjából különös súllyal eshet a latba, lépéseket tesz a kapitalizmus és a szocializmus duális kontrasztjának feloldására (a mai Kínára egyik kategóriát sem alkalmazza). A strukturális vonatkozások között az állam (pártállam) és a tőke viszonyával csak másodlagosan foglalkozik, és alig érinti az olyan kulturális tényezőket, mint például a tekintély időről időre előtérbe kerülő maximája és a fejlődési dinamikára gyakorolt hatása, vagy általában véve a tudományos-technikai, szellemi innovációk szerepe. Arrighi egészében reálisan jeleníti meg a kínai fejlődésnek a globális kapitalizmus alapvonalától eltérő, önnön logikáját követő vonásait. A világrendszer-elgondolás e komplex változata az irányzat hívei számára bizonyára további kihívásokat rejt magába

(gondoljunk például csak arra, hogy újabban a világ gazdagjainak listáin – „vajon a centrum centrumában”? – a kínai milliárdosok gyorsan gyarapodva tűnnek fel).

Éber Márk könyve a társadalmi struktúra egy olyan, a nemzeti kereteken túlmenő globális felfogása felé vesz irányt, amely a hazai tagolódás újszerű megragadását is célul tűzi ki. A nemzetközileg is kevés előzménnyel rendelkező, úttörő vállalkozásnak már a konceptuális kiindulópontokat tekintve is számos buktatóval kell szembenéznie. Az osztályelméletek egyik sarkalatos kérdése, hogy az osztályokat pusztán külső (objektív) kritériumok alapján tételezett érdekviszonyok szerint kell-e meghatározni, vagy a belső átélést, a szubjektív összetartozást, az ellenpontot alkotó erőkkel szembeni kollektív kiállást is kritériumként kell alkalmazni. Éber Márk az előbbi mellett foglal állást, s ezzel kapcsolatban is Mills, pontosabban egy Gerthszel közös, *Character and Social Structure: The Psychology of Social Institutions* című munkája (Harcourt and Brace, New York, 1953.) a hivatkozási alap számára. A „gazdasági tagoltságot jelentő osztályszerkezetnek az életésélyekre való befolyása”, a személyes érdek és a csoportszintű érdekellentétek pusztán ebből való levezetése valóban triviális, ha az elosztás terén adott mennyiségről beszélünk. Más a helyzet, ha a „torta” mérete nem adott. *A csepp* másik elméleti támpontja, a nemrégiben elhunyt amerikai szociológus, Erik O. Wright munkássága, különösen releváns e kérdéseket tekintve. A leggyakrabban idézett korábbi darabok mellett a 2015-ben megjelent egyik utolsó munkája, összegző mesterműve (*Understanding Classes*. Verso, London, 2015.) is szerepet kap Ébernél. Bár Wright kutatásairól az osztálypozíciónak a jövedelmi egyenlőtlenségekben játszott relatív szerepéről itt kevesebb szó esik, a megállapítások mögül ennek az empirikus munkának a tanulságai is kiérződnek. Nem utolsósorban pedig annak a társadalomkutatói együttműködésnek a nyoma, amely az analitikus marxizmus jegyében a vonatkozó terminológia fogalmi élítésére, ahogy

Wright egy interjúban fogalmazott: egy „süketelésmentes” beszédmód kialakítására vállalkozott. (Mike Beggsnek adott interjúja [2015] magyarul: Miért fontos az osztály? Interjú Erik Olin Wrighttal. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 2017. 9–32. old.) Noha alapjában egy *an sich* hangsúlyú, objektív jellegű osztályfelfogásból indult ki, játékelméleti eszközök minuciózus alkalmazásával veszi számba azokat a szituációkat, amelyek zérus, sőt esetenként negatív összegű kimenetelt eredményeznek, szemben azokkal, amelyek az összességében pozitív hozamot is lehetővé teszik. Egyben részletesen elemzi a lehetséges stratégiákat, egyéni vagy (szakszervezeti, pártalapú stb.) kollektív alkulehetőségeket, a pozitív jóléti kompromisszumok esélyeit a csillagzatok kedvező állása (a közgazdasági görbék bevonásával is elemzett időbeli és térbeli kontextus pozitív befolyása) esetén.

Mindez szorosan összefügg a kizsákmányolás marxi terminusának alkalmazásával, ami *A csepp* egyik visszatérő motívuma. Minél inkább zérus-, vagy negatív összegű kimeneteket valószínűsítünk a tőke/munka játszmákban, annál inkább tételezhetjük kizsákmányolás meglétét ezekben a viszonylatokban. Bár különösen az elmélettörténeti áttekintésekben Arrighi és Wright is nagy figyelmet fordít a kizsákmányolás szituációira, a jelenkori folyamatok leírását nem korlátozzák az antagonisztikus (a fentiek értelmében zérus-, vagy negatív összegű) relációkra. A kizsákmányolás terminusához differenciáltan és egészében takarékosan nyúlnak. Wright munkája, az *Understanding Classes* azért is tanulságos, mivel a szóban forgó szempontból is részletesen foglalkozik a szociológiai osztályelméletek jelentősen eltérő változataival. A spektrum az ideologikus túlszínezettségre utaló teljes elutasítástól (Goldthorpe) a fogalom alkalmazását a járadék jellegű előnyök széles válfajaira kiterjesztő elgondoláshoz (Sørensen) terjed. De Tillynek az az árnyaltabb felfogása is helyet kap, amely a tartós egyenlőtlenségek forrásainak strukturális tényezői közt a kizsákmányolás mellett az előnyfelhalmozásnak (*opportunity hoarding*)

azt a válfaját is azonosítja, amely a tőke/munka viszonylattól nagyrészt függetlenül létező kedvező helyzetek (például piaci rések) hosszabb távú kiaknázására épül. Wright többdimenziós, az ellentmondásos pozícióknak (például a szervezeti pozíciónak vagy kulturális erőforrásnak tőketulajdon híján is) nagy szerepet juttató osztálymodellje is egy komplex megközelítés eredménye. Ez a többrétűség a gyakorlati útirányok vázolásakor is megjelenik. Saját empirikus kutatásaira is támaszkodva hangsúlyosan tárgyalja az alternatív stratégiák között a „vad” kapitalizmusnak a svéd, tágabban az északi szociáldemokráciához kapcsolódó jóléti modell elemeivel módosított, munkabarát irányú átformálásának lehetőségeit.

Főként a hatvanas–hetvenes évekkel, a neoliberalizmus térhódítása előtti időszakokkal kapcsolatban Éber Márk is helyet szentel a korabeli jóléti vívmányoknak, de ezekre egészében kis hangsúly esik. A kapitalizmus alternatíváinak megjelenítése, a velük foglalkozó kutatási irányok tárgyalása is szűkebb térre szorul annak a platformnak az alapján, amely a globális kapitalizmus egységes rendszerét tételezi, s az egyes területi egységekre jellemző eltéréseket inkább csak az egységes rendszeren belüli, eltérő pozíciókhoz kapcsolja. Arrighi és Wright a jelenkori viszonyokat tekintve is komolyabb szerepet tulajdonít a létező ellensúlyoknak, a munkavállalói szervezetek és az őket támogató politikai szerveződések különböző formáinak. Alighanem az erőviszonyok eltérő megítélése is szerepet játszik abban, hogy *A csepp* a kizsákmányolás terepét a termelés klasszikus terepénél jóval tágabb körre, a háztartás és a személyes rekreáció megannyi vonatkozására is kiterjeszti. A szóban forgó fogalomhasználat éle, átütő ereje szempontjából is megfontolandó, hogy mindez mennyire kvadrál a köznapi nyelv gyakorlatával. És egyáltalán a számításba vett hátrányos helyzetek, sérelmek személyes megélésével vagy ennek hiányával.

E terminológiai kérdéseknél lényegesebbnek tűnik az Éber által javasolt két, meghatározó dichotómia, a tőke–munka viszony és a centrum–

periféria pozíció keresztezésével kapott újszerű tipológia. E négymezős séma részletesebb kibontása komoly kihívás a további kutatásoknak és elméleti vitáknak. Néhány ellentét a könyvben olvasható kifejtéssel szemben is felmerül. Bár első lépésben az egyes tipológiai mezők eltérő erőforrás-potenciáljának és érdekérvényesítési esélyeinek a logikai kibontását várhatnánk, mindjárt a pozíciójavítás gyakorlati változataival találkozhatunk. Ezeknek a stratégiai módozatoknak a megjelenítése (az önképzéstől a felhalmozáson át a különböző szervezeti fellépésekig) sok tekintetben egybeesik mind a centrum–periféria, mind a tőke–munka tengely szélső pontjain, ami gyengíti a tipológia pregnáns voltát. A könyvben kifejtett érvrendszer szellemének véleményem szerint inkább megfelelne, ha a félperifériás helyzet nemcsak az adott közeg vagy regionális kontextus világrendszeren belüli pozíciójára vonatkozna, hanem közvetlenül a „tőke” és a „munka” viszonylatában elfoglalt közbülső, wrighti értelemben ellentmondásos helyére is.

A következő lépés a tipológiát a centrum–periféria dichotómia tengelyén egy újabb megkülönböztetés, a globális osztályhelyzetben belüli külső–külföldi és belső–belföldi, majd az előbbi szempontból is egy nyugati–keleti tőke–munka megkülönböztetés bevezetésével árnyalja, ezzel már egy hármas sémát kapunk. E modellek részletesebb kibontása és empirikus tesztelése jelentős kihívás, konceptuális szempontból azonban máris megvan a maguk heurisztikus értéke. A szóban forgó tengely jelentése, a külső–belső megkülönböztetés is tisztázást igényel még. Bár centrum és periféria (illetve centrum és félperiféria) kontrasztját vélhetnénk itt megjeleníteni, a szerző elutasítja az ilyen feltételezést – legfeljebb részleges egybeesésről lehet szó. Hasonló a helyzet a nyugati–keleti vonatkozással is. E szembeállításnál nyilván nem gondolhatunk olyan esszenciális jellegzetességekre, amelyek a könyv szellemének, megismerési alapelveinek eleve ellentmondának. Vélhetően nagy súllyal esnek latba a tulajdon jellegével, a (kibocsátó és a

befogadó) állam rendelkezési jogaival, az eltérő munkajogi szabályozással összefüggő tényezők. A kifejtés e téren egyelőre nem bővelkedik részletekben. Vajon mi ezeknek a területi jegyeknek a tényleges szerepe – például a „munka” esélyei szempontjából? Hogy némiképp konkretizáljuk: hol milyen dolgozni, ha például a hazai autópálya környékéről vesszük a példákat, az Audi és a Suzuki, vagy egy hazai beszállító, vagy akár egy indiai tulajdonú gumigyár munkavállalóit vetjük egybe? De kiterjeszhetnénk az egybevetés körét a kötet által erőteljesen szorgalmazott globális szemléletmód jegyében, például azonos cég, autómárka német és szlovák vagy akár indiai és kínai telephelyének munkavállalóit tekintve. A kötet ilyen szempontból ígéretesen indít négy fiktív példa illusztrációjával, egy kórházi osztályvezető főorvos asszonytól egy német székhelyű járműipari nagyvállalat betanított munkásáig, és vázol ezeken keresztül egyes konkrét osztályhelyzeteket. A későbbi fejezetekben azonban ez a fajta megjelenítés már nem folytatódik. Tekintsük ismét a hazai/nyugati/keleti vonatkozást. A centrumközeli pozíció globális alapelve adott multi cég esetében a nyugati tőke erőfölénye mellett a hazai munka ilyen viszonylatú hátrányát is sugallhatná – tegyük azonban mindjárt hozzá, egy ilyen olvasatot a mindennapi tapasztalatok mellett a könyv idevágó konkrét megállapításai sem támasztanak alá. De ismerjük el, ami a különböző típusú munkahelyeket és alkalmazási körülményeket illeti, nem vagyunk bővebben az ilyen irányú kutatási tapasztalatoknak; a további vizsgálódások remélhetőleg ezekre a (sok tekintetben speciális megközelítést, sajátos mintavételt, megfigyeléseket is feltételező) kérdésfeltevésekre is kiterjednek.

Ha közvetlen ellenőrzésüket tekintve egyelőre csak szórványos is a tapasztalati támpont, a mai magyar társadalom szerkezetének alakulására vonatkozóan más kiindulópontokból, közelmúltbeli kutatásokból már bővebben áll rendelkezésre, ha osztálykonceptiójuk és a hagyományos rétegződéskutatásokhoz való viszonyuk más és más is. Összegző

áttekintésük a könyvnek a szélesebb olvasóközönség szempontjából is nagy érdeklődésre számot tartó fejezetei közé tartozik. Azokat a hipotézisként megfogalmazott kérdéseket, hogy a magyar társadalom osztályszerkezete egyharmados, kétharmados vagy egyéb tagolódást mutat-e, egzaktabb kritériumok, tesztesetek lehetőségei híján azonban nem tartom egyértelműen megerősíthetőnek vagy cáfolhatóknak. (Például az európai életsztenderdekét illetően a komparatív vizsgálódások tapasztalatai szerint kis leegyszerűsítéssel inkább egy „egyharmados”, míg a normatív beágyazottság szempontjából „kétharmados” integráltságról beszélhetnénk a hazai esetben – az utóbbi vonatkozásban tartalmilag egyébként igen különböző gyakorlatokat tekintve, mint amilyen a választási részvétel, vagy aktuálisan a COVID-oltáshoz való viszony tendenciái.) Tanulságos ugyanakkor, s Ferge és Kolosi megállapításaitól Róbert Péter és Huszár Ákos idevágó eredményeiig egészében egybehangzó is, ami a közbülső (foglalkozási, státus-, fogyasztási) helyzetek hosszabb távú gyengülését illeti az elmúlt évtizedekben. S az a nagyon sommás hármás (háromszor egyharmados) tagolódás is plauzibilis rajzolat a felső, közbülső és alsó csoportok viszonylagos súlyát tekintve. A társadalmi közép ideálisan tételezett – legnagyobb – részarányához képest ez valóban mérsékelt, és az eredmények szerint egészében csökkenő részesedést jelez. (A könyv első látásra talányos címe közvetlenül szakmai vonatkozású: a hazai rétegződéskutatás egyik, több évtizede folyó vitájára utal a magyar társadalmi szerkezet profilját leginkább közelítő alakzatokról, a „terhes babapiskótától” a körte, a piramis vagy, mint Éber Márk javasolja, a felfelé és lefelé megnyúló cseppformáig. Könyvcímként a „csepp” valóban jól hangzó és a figyelem felhívására alkalmas metafora, de azt a kérdést sem gondolom igazán megválaszolhatóknak, hogy hozzá képest a „körte” vagy a „piramis” analógiák hogyan teljesítenek. Például a körte és a csepp skicc-rajzolata a szememben elég közeli, de bizonyos vonatkozásokban, nem utolsósorban a hatal-

mi erőforrásokat, érdekérvényesítési esélyeket illetően éppen a piramis séma lehet a leginkább valóságközeli. Hasznos illusztráció lett volna, ha a kötet vizuálisan is megjeleníti a csepprajzolatot, illetve a le- és felfelé való megnyúlás eseteit.)

A hazai kutatások alapján a kötet behatóan foglalkozik a gazdasági, a kulturális és a társadalmi erőforrások kérdéseivel is. Ez az utóbbi kapcsolathálózati vonatkozás személyes szempontból – saját és kollégáimmal, köztük 2010 előtt Angelusz Róberttel végzett kutatásaim szempontjából – különösen közeli. Az érdeklődést fokozza, hogy Éber Márk az olyan strukturálódási elveket, mint a „hasonló hasonlóval társul” jellegű homofil tendencia, valamint a különböző típusú erőforrások összekapcsolódása (Blau terminusával: konszolidációja), egyaránt az egyenlőtlenségek dinamikájával és növekedésével köti össze. Ahogyan az egyenlőtlenségek erősödésének a mechanizmusait és a társadalmi polarizáció jelenségeit egyaránt az osztályjelleg manifesztációjaként értelmezi. Ezek nem is annyira triviális kérdések. A dolognak csak egyik oldala a rendelkezésre álló empirikus adalékok korlátozottsága. A konszolidáció longitudinális vizsgálata például a főbb erőforrásfajták sztenderd jelzőszámait, köztük a kapcsolathálózati vonatkozás önmagában is komplex mutatóit igényli; ezek együttesét kevés projekt képes teljességgel reprodukálni. A koncepcionális komplikációk zömükben az osztályjelleg pregnáns körvonalaival, azok meglétével vagy hiányával függenek össze. Az nem kétséges, hogy a homofiliaelv érvényesülése a feltételezett irányban hat, hiszen a hasonló társulása és együvé tartozása a társadalmi határvonalak erősödését eredményezi. Angelusz Róbert e kérdéssel kapcsolatban visszatérően hangsúlyozta a nagycsoportok nominális jellegének, kategoriális elkülönülésének alapelveit, és ezzel kapcsolatban a látásvi-szonyok, a „szabad szemmel” való láthatóság mozzanatát (vö. Angelusz Róbert: Rétegződés és láthatóság. In: uő: *A láthatóság görbe tükrei. Társadalomoptikai tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2000. 39–58. old.).

Más osztályokról beszélni ott, ahol a közbeszédben az ilyesfajta hovatartozás ma is életszerűen van jelen, például Angliában a közelmúltbeli nagy BBC-vizsgálat ilyen tapasztalatai szerint is (lásd Mike Savage et al.: *Social Class in the 21st Century*. Pelican, London, 2015.), mint ahol ennek elmosódása és a közgondolkodásból való kikopása nyomán az „osztályvakság” vált „természetes” beállítódássá.

A homofiliaelv jelzett érvényesülése egyben az osztálykonceptió kulturális elemének, az együttes hovatartozás, orientációs közösség, a *für sich* jelleg óhatatlan jelenlétét is feltételezi (szemben a pusztá homogeneitással), s ez Éber Márk gondolatmenetében is egy többre-tű osztályfelfogás felé mutat. A konszolidációs jelleg ugyanakkor bizonyos erőforráselőnyök és -hátrányok egymásra kapcsoltágának alapvetően strukturális jellegzetességét emeli ki. Ahol például a képzettség számottevően meghatározza az akár anyagi, akár társas kapcsolatok és presztízs szempontjából vett életesélyeket, ott a szoros egybekapcsolódás valóban jelentősen hozzájárulhat az egyenlőtlenségek növekedéséhez. Az effajta megnyúlás, szétválás hatása az osztályszerkezet alakulására azonban már inkább ambivalens. Nemcsak arról a – Peter M. Blau által *Structural Contexts of Opportunities* című könyvében (University of Chicago Press, Chicago, 1995.) hangsúlyozott – strukturális-logikai alapelvről van szó, hogy az ilyen típusú szétválások, különbözőségek ösztönzően hathatnak a mobilitás dinamikájára (jegyezzük meg, ezzel a strukturális tendenciával szemben a kulturális tényezők, szimbolikus választóvonalak esetenként erőteljesebben jelennek meg), hanem azokról a kapcsolathálózati kutatások és a köznap gyakorlat által is megerősített tapasztalatokról, amelyek az érintkezési viszonyok hasonlósági elve mellett a presztízselv (a hálózat kutatások egy befolyásos irányzatának nyelvén: *preferential attachment*) érvényesülését támasztják alá. Az ilyesfajta mozgások az észlelt erő, tekintély, befolyás összpontosulásának irányában viszont inkább gyengítik az osztályok

belső kohézióját. S itt nem egyedül a szubjektív tényező figyelembevételéről van szó. Ha például – egy egyszerű dichotóm sémát feltételezve – az „alsó osztályhoz” tartozók tényleges vagy vágyott nexusaikban és életvitelük egyes elemeiben a „felső osztály” felé orientálódnak, az óhatatlanul kihat a kapcsolathálózati értelemben vett strukturális viszonyok, az osztálytagolódás jellegének, kristályos vagy lazább szerkezetének alakulására is.

Az egyenlőtlenségek dinamikája további paradoxonokkal bővíti a könyv egyik fókuszpontjál szolgáltató globális vonatkozásokban. A kötetnek köszönhetjük, hogy felhívta a figyelmet egy kiváló svéd társadalomtudós, Therborn műveire, és Éber Márknak külön azt, hogy a közelmúltban magyar nyelven megjelent egy interjú (Az egyenlőtlenség dinamikája. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 29 [2017], 113. szám, 101–24. old.), amely az újabb kutatások, főként Milanović munkái nyomán a világ régióit veti egybe nemzetközi adatbázisok alapján. Míg az elmúlt időszakban egyes centrumországokon belül is jelentősen nőttek az anyagi típusú egyenlőtlenségek (Piketty nagy hatású munkája nyomán a szellemi élet nemzetközi színterein erről sok szó esett), addig a világ régióit tekintve – nem utolsósorban a kelet-ázsiai felemelkedés nyomán – bizonyos kiegyenlítődség tapasztalható. Therborn joggal figyelmeztet e téren is egy többdimenziós megközelítés igényére, mert például a jövedelmi pozíción kívül az általa bevont további tényezők közül az életesélyek (élettartam-kilátások) esetében is érvényes az említett kiegyenlítődségi tendencia. Olyan új trendekről van szó, amelyek az átfogóbb dinamikák, a globális viszonyok kutatásában nemcsak figyelmet, de újfajta kérdésfeltevéseket is érdemelnek. De további elemzésekre szólítanak fel azok a kötetben részletezett komparatív tapasztalatok, hazai és külföldi kutatási eredmények is, amelyek az egyenlőtlenség átörökítésének, a szociokulturális zártágnak nemzetközi viszonylatban kiugró hazai értékeit jelzik (a sort folytatni lehetne a

tanulmányi eredmények származási meghatározottsága terén nagy adatbázissal rendelkező PISA kutatásösszeállítás hasonló tanulságaival).

Ha akár csak a régióbeli eltéréseket tekintjük, aligha lehet mindezt egyedül a globális betagozódás adott regionális (félperifériás) sajátosságaival magyarázni. A kötet a tőkés világrend egészleges folyamatainak, egységes globális trendjeinek jegyében kétségszerűen vonja a többes szerkezetek, a múlt és jelen különböző gyökereiből táplálkozó struktúraszegmensek bizonyos fokig önálló egyidejű létezésének tartós érvényét. (S hasonló kritikát fűz a hazai szintéren nagy figyelmet kiváltott Erdei-féle „kettős társadalom”, s talán a korábban született Leopold-féle „színlelt kapitalizmus” koncepciójához is.) A különböző szerveződési elvek hosszabb távú szinkron működésének lehetőségét illetően nem bővelkedünk az igazán meggyőző társadalomelméleti elgondolásokban; jelentős problémák várnak további válaszokra, komplex megoldásokra. Bizonyos társadalmi folyamatok, trendek történelmi progressziója mellett az esetenkénti leállás, visszafordulás kérdése is felmerül. A jelen kötethez is kapcsolódó esszé-recenzióban Szelényi Iván hívja fel a figyelmet a társadalmi osztály weberi elméletének arra a szálára, amely az osztályviszonyok rendiessé válásának lehetőségére utal a tőkés berendezkedés fokozatos konszolidációja során (lásd Szelényi Iván: A posztkommunista társadalmi formáció és osztályszerkezete. *Replika*, 30 [2020], 115–116. szám, 225–247. old.). Említhetnénk a refeudalizáció habermasi elgondolását is, amelyet újabb megközelítések a nyilvánosság szellemi szférabeli trendjein túl is kiterjesztettek. S az útfüggés sok tekintetben más kiindulású irányzatai is az anakronisztikus, akár atavisztikus szociokulturális képződmények sokszor makacs fennállására, „ragadós” jellegére figyelmeztetnek.

A kötet József Attila-idézettel zárul, az „Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ” kezdetű strófával, a versszak közepén a „s így mindenik determinált” sorral. Az *A csepp* témakörére vonatkoztatva, az már fáradságos elemzések dolga

lehet, hogy a halmaz mely alkotóelemei hogyan determinálják egymást, mekkora a kisebb és a nagyobb „hasábok” nyomó ereje, melyik mennyire őrzi meg eredeti mivoltát vagy roppan össze e szorítás súlya alatt. Ha a gyakorlati esélyek szempontjából tartalmilag nem mindig öröndetes is e folyamatok komplex jellege és számos esetben az iránya sem, a kutatói érdeklődés terepe szempontjából inkább szerencsés körülmény a megválaszolásra váró kérdések nagy száma és jelentősége. Éber Márk könyve egyszerre tanulságos és gondolatébresztő, jelentős lépés ezeknek az új kérdésfeltevéseknek az irányába. Meghaladja a paradigma- és társadalmi probléma-orientáció ellentétét, a társadalmi struktúra egy kontúros kutatási programját vázolja. A reflexióim is tükrözhetik azt a nyereséget és kihívást, amelyet a kötet számomra is hozott. Csak remélhetjük, hogy komoly vitákat ébreszt nemcsak a struktúra és rétegződés kutatásának szűkebb területén, de a társadalomkutatás szélesebb mezőnyében is. A kritikai megvitatás bizonyára fontos elemekkel járul majd hozzá a kifejtett elgondolások finomításához és empirikus elmélyítéséhez.

TARDOS RÓBERT

A magyar internet története

Szerk. Tófalvy Tamás. Typotex, Bp., 2021., 192 old., 3600 Ft (Kultúra a digitális forradalom idején, 2. köt.)

Közel 25 éve indult útjára a magyar internet, ami a korai felhasználók utópisztikus lelkesedésétől átitatott médiumból tömegek mindennapjait meghatározó kommunikációs eszközzé, hírforrássá és létterré lett. A folyamatosan átalakuló, jövő időben élő, várakozások és lehetőségek fogalmaival értelmezett médiumnak múltja lett. Ez a múlt elevenen él az egyéni és kollektív emlékezetben. Az emlékek sokfélék, az értelmezések szerteágazók. Nincs kanonizált vagy konszolidált nagy történet, amelyhez képest az egyéni történetek ellentmondásokra hívnák fel a figyelmet

vagy árnyalnák az uralkodó felfogást. Ez a kötet vállaltan nem tesz határozott lépéseket a nagy történet felé. A tanulmányok a közösségek, az *online* sajtó, a művészeti élet, a memória-intézmények átalakulásának egy-egy kisebb történetét, átalakulási folyamatát rögzítik, amelyek mindegyike valamiképpen mégis jellemző a kora, a médiaviszonyokra, a tudáshoz, emlékezéshez való viszonyra.

Tófalvy Tamás és Szakadát István a Budapesti Műszaki Egyetem Szociológiai Tanszékén öt éve indította el a Magyar Online és Digitális Médiatörténet (MODEM) archívumát a magyar internet múltjának feltérképezésére. A gyűjtemény gerincét a már közel negyven két-háromórás beszélgetésből álló interjúsorozat alkotja. A kérdezők minél több releváns dátum, személy és intézmény említésére kérik az interjúalanyokat, hogy aztán idővonalra és kapcsolathálózati térképre vigyék fel az adatokat. A személyes narratívákból így nyerik ki az adatbázisba szervezhető tényeket a további kutatások számára. Jelen kötet tanulmányai a MODEM keretében 2020-ban szervezett konferencián előadásként hangzottak el. Ennek megfelelően igazi konferenciakötettel állunk szemben, ahol a tanulmányok módszertan, megközelítés és téma tekintetében csak igen lazán kapcsolódnak egymáshoz. Négy téma köré szerveződnek: információ és társadalom, archiválás, popkultúra és az internetes média története.

Az internettörténeti kutatások jelenlegi fázisában aligha várhatunk el egy erős integratív keretet. Ahogyan az internetnek története van, úgy a kortárs magyar internetkutatásnak is csak egyéni, szerteágazó megközelítései, kérdésfelvetései léteznek. A szerkesztői nyitótanulmány sem vállalkozik arra, hogy a jövőbeli kutatások közös nyelvét, átjárhatóságát megalapozza, laza integratív keretet vázoljon fel a területen folyó kutatások alapján. Programadásról nincs szó, és fogódzókat sem kapunk ahhoz, hogy megértsük, miért fontos a magyar internet történetével foglalkozni.

A tanulmányok egymástól távoli fókuszpontjai nehezen összeköthe-

tők. A bevezetőben Tófalvy azzal érvel, hogy annyi internet van, ahány szubkultúra, korcsoport, földrajzi régió használja a médiumot. Ennek a sokszínűségnek, az egymás mellett élő párhuzamos világoknak a leírása, dinamikájuk feltárása a kibontakozó kutatási terület feladata. Ez a megközelítés segít elkerülni a közelmúlt kutatásának legnagyobb csapdáját, a nosztalgiát. Az adatközlők és a kutatók is hajlamosak az általuk is megélt időt és kitüntetett figyelmet élvező eseményeit a személyes idő narratívájával átszőni, az eseményeket a hanyatlás vagy felemelkedés keretében értelmezni. A szerzők között vannak, akik a kezdetektől máig tevékeny formálói a hazai internetnek. Írásaikban mind más-más stratégiával kezelik érintettségüket. Szakadát István 1989-es politikatörténeti munkájának továbbgondolásával, arra reflektálva a történeti adatbázisok építésének programja mellett érvel. Moldován István, a Magyar Elektronikus Könyvtár alapítója a könyvtári és archívumi digitalizálási programok szabatos és szikár történetét közli. Gálik Mihály médiaközgazdász pedig mintha újra lefolytatná korabeli vitáit a Magyar Telekom tartalomipari szerepének történeti áttekintése során. A többi szerző a magyar internettörténet hajnalán legfeljebb felhasználó volt, ami a kutatás tárgyától való távolságtartással hozzájárul magának a kutatási területnek az éretté válásához. Nem beavatottak titka, hanem meghatározott módszerekkel vizsgálható kulturális jelenségek az online média produktumai. A fiatalabb szerzők tudományos háttérének, szemléletének és módszerének sokfélesége jól rimel az internet kezdeténél tevékenykedők izgalmas sokszínűségére. Andok Mónika, Tófalvy Tamás, Botközi Mária, Mester Tibor, Molnár-Kovács Dorottya, Szijártó Zsolt a kommunikáció- és médiatudomány felől érkezett. Golden Dániel és Márfa Molnár László esztétikával és filozófiával foglalkozik, Barkóczi Flóra művészettörténész, Németh Szilvia szociológus és oktatáskutató. Nincs egy internettudató sem a társaságban, ami az internettudatás újdonságát tekintve egyszerre megnyugtató és izgalmas.

A Magyar Online és Digitális Médiatörténet oral history interjúalanyaitól nem várható el úgy, mint a tudományos értekezésektől, hogy ellenőrizhető, egymással összekapcsolható, logikailag koherens ismereteket közöljenek. A történetek és az értékelések együtt mégis átfogó képpé kerekednek a korai internet üzleti, művészeti, tudományos, közpolitikai és nyilvánosságszerkezeti jelentőségéről. Erre utal az is, hogy az interjúk bizonyos tartalmi elemei (helyek, nevek, intézmények, évszámok) adatosíthatók, adatbázisba szervezhetőek. A kötetből nem táru fel az internet története, csupán az, hogy milyen lehetőségeket nyitott meg ez az új médium a művészet, az archiválás vagy a sajtó előtt. Így egy átfogó, keretező tanulmány híján ezek inkább a média, a művészet, az archiválás vagy a popkultúra történetei, nem az interneté.

Mi lehet az a habarcs, ami az élet legkülönbözőbb területeit átalakító internet történetét összefoghatja? Lehet a kötőanyag a technológiai korlátok alól felszabadult kommunikáció, adattárolás és rendezés nyomán jelentkező transzformáció története. A kötet legtöbb tanulmánya alkalmas annak a bemutatására, milyen lehetőségeket nyitott egy-egy területen a szükségességek eltűnése, ezek milyen konfliktusokhoz vezettek, és milyen megoldások születtek.

Alkalmas vizsgálati keret lehetne az intézményi megközelítés. Milyen módon reagált az új lehetőségekre az intézményi struktúra, mennyiben változtatták meg, és hol tették bizonyos területeken feleslegessé vagy hirtelen tehetetlenné a hagyományos intézményeket. A hagyományos intézményi válaszok kudarcán vizsgálható az a vákuum, amelybe új szerepek, új intézmények, új közösségek nyomultak be kezdeményezőként. Például ahogyan a hagyományos közgyűjteményi szektor nem találta a helyét az új, illékony és dinamikus médium világában, az autenticitás és a relevancia hagyományos szakmai meghatározásának nem engedelmessé dokumentumok világában. Épp emiatt több esettanulmány is a vizsgálat tárgyát, a digitális dokumentumokat nem találja meg máshol, mint a kétez-

res években a közgyűjteményi szakma által egyszerre lelkesedéssel és komoly gyanakvással tekintett *Internet Archive*-ban.

A máig működő legnagyobb és legregébbi webes archívumot Brewster Kahle alapította 1996-ban az internet digitális dokumentumainak megőrzésére. 1999-ben indították el az internet weboldalairól készített pillanatfelvételeket gyűjtő nyilvános archívumot, a *Wayback Machine*-t. Nem volt tudományosan meghatározott gyűjtőkörük, nem foglalkoztak relevancia-struktúrákkal, az archivált tudásterületek kiegyensúlyozottságával. Időről időre „leментették”, amit a weben találtak. Mára ez a legfontosabb forrás a már eltűnt digitális dokumentumok kutatásához. Nem az Egyesült Államok Nemzeti Könyvtára hozta létre, hanem egy MIT-n végzett mérnök, aki pár évvel az alapítás után eladta a webforgalmat elemző cégét az Amazonnak, és a kapott pénzből megcsinálta a maga nonprofit archívumát. A hagyományos intézményrendszer túl lassú és rugalmatlan volt, hogy időben előálljon egy megfelelő megoldással. Itthon is vannak ilyen példák, csak más lépésekben, más gazdasági és intézményi környezetben. Így emelkedhetett fel az analóg fényképeket gyűjtő és digitalizáló *Fortepan*, a periodikákat, térképeket és levéltári dokumentumokat digitalizálva értékesítő *Arcanum*, vagy a magyarországi köztéri műalkotások páratlan közösségi adatbázisa és honlapja, a *Köztérkép*. De így születtek a merev állami intézményrendszert előző és versenyre kényszerítő intézmények és programok, mint a Nemzeti Audiovizuális Archívum vagy a Digitális Irodalmi Akadémia. Az intézményi mozgások és mozdulatlanságok története is képes összekötni az internet történeti vizsgálatait.

A kötet tanulmányai közül talán csak Gálik Mihálynak az Origoról szóló cikkében jelenik meg nyíltan a felkentek és a jöttmentek közötti konfliktus, ami alapvetően meghatározta az internet történetét. Itt a tartalomszolgáltatási koncepció kidolgozásában résztvevő fiatal újságírók kerültek szembe a hagyományos tudás képviselőivel. Moldován István a könyvtári digitalizáció

kronológiájáról szólva csak finoman érinti ezeket az ellentéteket.

A gazdasági racionalítások és az adaptációs kényszer hatásától kevésbé érintett közgyűjteményi szektorban, fura módon, még kielezettebbek voltak a konfliktusok, mint a versenyszektorban. Ennek okát éppoly jogosan kereshetjük a forráshiányban, a bürokratikus irányítási viszonyokban, mint az ideológiai átítatottságban. Mi számít értéknek? Milyen szűrőkön keresztül tesszük hozzáférhetővé az ismereteket? Mennyire engedjük át a közösségeknek önreprezentációjuk építőköveit? De ugyanez a kielezett vita jellemezte a közadatok hozzáférhetőségének kérdését vagy a bírósági ítéletek megismerhetőségét is. A lehetőségek megnyílása és a hagyományos szakmai mércék elbizonytalanodása nyomán keletkező vákuum rengeteg, az újra nyitott társadalomtudóst, művészt, építészt, újságírót, médiaszakembert vonzott. Nem mindenki találta inspirálónak, hogy tapasztalatlan, de nagy magabiztossággal megáldott emberek szállnak velük vitába arról, hogy milyennek kell lennie az új média korában egy újságnak, egy közgyűjteménynek, egy lexikonnak vagy éppen az oktatásnak. Viszont ahol a feleket felvillanyozta a párbeszéd és a különböző nézőpontok ütközése, ott az intézményi struktúrában is sikerült megtalálni a réseket, és meghatározó jelentőségű dolgok születhettek, köztük a legizgalmasabbak a határátlépéseknek, a határsértéseknek voltak köszönhetőek. Az internet története megírható azoknak a szétzilált strukturális viszonyok között meghatározóvá váló embereknek a történetén keresztül is, akiknek hatása nem érvényesülhetett volna egy kiforrott strukturájú intézményi környezetben.

Tulajdonképpen érvényes válasz a kötet szerkesztőjének válasza, hogy az internet története nem létezik, lévén csak az internet történeteinek összessége. Ekkor viszont lemondunk annak magyarázatáról, hogy miért érdemes ezt a korszakot vizsgálni. E korszak történéseit nehéz megérteni intellektuális izgalmánként és reménytelen hangulatának átélése nélkül. Az internet története annak a korszaknak a története, amikor egy

időre minden elképzelhetővé vált, és megnyílt az út a technológiai és társadalmi utópiák, új üzleti és nyilvánosságmodellek előtt. A változásokra nyitott és a gazdasági függőségektől viszonylag mentesen cselekvő művészek, szociológusok, történészek, építészek, mérnökök határozta meg a médium létezésének kezdeti szakaszát, még mielőtt intézményesült volna. Az elképzelhető világok körének hirtelen bővülése teremtő erővé, ihletővé vált. Van, akit a sajtó szerepének átalakítása hozott lázba, van, akit a *Replika* folyóirat floppymellékletén másodelemzésre elérhetővé tett survey adatfelvételek, a digitalizált középkori források, a digitalizált bírósági ítéletek vagy a folyami áruszállítás digitalizált adatai. Amikor ugyanolyan könnyen interakcióba lehetett lépni a világ egy távoli pontján élő akadémikussal, mint egy magyar könyvtárossal, mérnökkel vagy befektetővel.

A kötet nyitó tanulmánya egy remek találat. Nem is az internetről szól, miközben éppen a lényegét ragadja meg. Az 1989-es *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához* című könyv különleges küldetéséről és szerkesztéséről szól, amely az adatbázis-gondolkodás egy korai, még nyomtatott lenyomata. Maga a műfaj a bibliakutatás kommentárgyűjteményei, konkordanciái és a történelmi kutatást segítő történelmi kronológiák formájában régóta jelen volt. A kommunista korszak politikai története a viszonylag szűk és óvatos hivatalos történetírás mellett a rendszerváltásig csak szamizdatokból és repülő egyetemi előadásokból volt hozzáférhető. Az aluljárók kempingasztal standjai a nagy titkok és összefüggések leleplezését ígérő elhallgatott történelmet hirdették. Ezzel szemben a *Segédkönyv* nem tett mást, mint az adatokra koncentrálna rendszerezte a hatalmi pozíciók strukturáját és a pozíciók betöltőit. Ebben semmilyen titok nem tárult fel, a rendszerezett ismeretek könnyű hozzáférhetősége mégis sok kutatónak a szabadság élményét jelentette. Én csak az 1994-es *Politika* CD-Rom kiadványon találok találkozni a *Segédkönyv*vel: több tanulmány mellett Szabó Miklós lejegyzett politikatörténeti előadá-

sait js tartalmazta. A médium és a tartalom ebben a második körben is revelatív élmény volt. A kötet szerkesztői később mind a hazai internetet meghatározó alakjaivá váltak. Nyíró András Internettó- és Index-alapító, Kelemen Gábor a TV2 első portálját indította el. Szakadát István pedig egyaránt jelen volt a Telekom online projektjeinek elindításában, a Nemzeti Digitális Adattár, a Nemzeti Audiovizuális Archívum vagy a Nemzeti Névtér kialakításában.

Szakadát István, a Magyar Online és Digitális Médiatörténet kutatási program egyik vezetője egy elméleti tanulmánnyal is szerepel a kötetben: ami a digitális szöveget és az adatbázisba rendezett tudást mint a tudás evolúciójának új szakaszát mutatja be. A szóbeli ismeretrendezés és -átadás korszaka után az írásbeliség a tudás forradalmát hozta el annak számonkérhetősége, aszinkron megismerhetősége miatt. A korai digitális szövegekkel még csak a hozzáférés minősége változott meg, majd a hipertextualitással a szöveg bejárásának útjai sokszorozódtak meg, miáltal a befogadás és a relevanciák egyedivé válhatnak. Ennek az útnak egy újabb állomása az adatbázisként felépített szöveg, amely ideális állapotában megtisztul a sallangoktól, és az adatbázisba már csak a tartalommal teli nyelvi komponensei kerülnek. Az így előálló adatbázis a megismerő számára releváns információk értelmezésre nyitott gyűjteménye. Érdekes és inspiráló elképzelés, hogy a szöveg hagyományos keretei kitérőíthetők az adatbázisba rendezéssel, de kevésbé osztom ezt a techno-optimista álláspontot. Az adatbázisok jellemzően egy szinten álló elemi egységekből állnak. Nem tartalmazzák egyszerre az elemi eseményeket és a belőlük levont következtetéseket. Egy szövegben az igaz vagy hamis állítások mellett valószínűségi állítások, oksági feltételezések is fontos építőkövei az érvelésnek. A feltárt kapcsolatok, következtetések nélkül a szöveg csak a tudás nyersanyaga. Állításai módszertanilag megkérdőjelezhetők. Azt gondolom, a tökéletes szöveg nem lehet adatbázis. Kiváltképp nem lehet táblázat, vagyis relációs adatbázis, amelyek a leírt valóság véges kategóriákba rendezett

aspektusait (változóit) rögzítik. Ebből következően a lehetséges kapcsolatok száma is véges. A nem relációs adatbázisok ezzel szemben a predikátumok szervezését nyitva hagyják a későbbi rendezés számára. Így a felhasználás célja szerint változhat az adatbázisba foglalt adatok rendezése. Tökéletes szöveget inkább adatbázisra – rendszerezhető, lekérhető adatokra – alapozva lehet létrehozni. Egyre több akadémiai folyóiratnál a cikk befogadásának feltétele a tanulmány alapjául szolgáló adatbázis elérhetősége. Így biztosított, hogy a következtetések ellenőrizhetők legyenek.

A web archiválása, a történeti források elérhetősége alapvetően meghatározza a történeti kutatást. A hagyományos tárgyi és fizikai dokumentumok megőrzése és feldolgozása évezredek hagyománnyal rendelkezik. Ezzel szemben a digitális dokumentumok sérülékenyek, illékonyak. A források értékeléséhez tudnunk kell, hogy milyen intézményi és gazdasági körülmények játszanak szerepet egy forrás fennmaradásában. Több tanulmány is foglalkozik az online források illékonyaságával, és ennek a problémának a kezelésével. Ami viszonylag jól működik az internet archiválásából, az a dokumentumok archiválása. Viszont az internetes kommunikáció csökkenő mértékben áll állandósult dokumentumokból. Ideiglenes, adatbázisból generált, személyre szabott egyéni információfolyamok határozzák meg a kommunikációt. Egy *facebookos* üzenőfal egyedi, de a valóság érzékelése szempontjából meghatározó dokumentum, nem állandó minőség, hanem korlátozott hozzáférésű, vállalatok tulajdonában álló algoritmusok által meghatározott dokumentum és interakció-gyűjtemény. Ezt szokták értékelő módon buboréknak hívni. Az egyéni valóságérzékelést meghatározó generált hírfolyamokról viszont alig van ismeretünk, és nem is rögzíthetők.

A hivatalos memóriaintézmények problémáinak és kezdeményezéseinek szikár összefoglalóját adja Moldován István a kötetben. Emellett igazi izgalmat rejtenek a közösségi archiválásnak a kötetben bemutatott *grassroots* projektjei, mert jelzik, hogy a közösségeket mit tartanak megör-

zendőnek, felideendőnek, rendszerzésre és közzétételre érdemesnek. Ebben hasonlítanak a Wikipedia szervezőelvére, ami a hagyományos enciklopédiák arányos és konszenzuális tudásterületi fókuszához képest organikus rendezőelvet érvényesít. A közösségi archívumok mindig a hagyományos archívumi intézményrendszer hiányosságaira világítanak rá. Sokszor meglepő, hogy míg a hagyományos intézmények nehézségekkel küzdenek, hogy interakcióba lépjenek a közösségekkel, a közösségek talált dokumentumokkal, az elérhető platformokon kialakítják saját diskurzusaikat. A kötetben Mester Tibor a Régi Pécs nevű facebook csoport példáján mutatja be ezt a folyamatot. Sajnos, még mindig kevés az olyan kezdeményezés, ahol a hivatásos intézmények jól együttműködnek a felhasználói közösséggel. A Fortepan példáját követő Kézai Simon Programban szintén privát fotógyűjtemények digitalizált publikálása a cél, mégsem sikerült kialakítani olyan aktív felhasználói kört, mint a Fortepannál vagy a Régi Pécs csoportban. Ezek az amatőr archiváló kezdeményezések elengednek jónéhány szakmai kérdést, például a hitelesség vagy az objektív relevancia kérdését. Csak azzal foglalkoznak, ami nekik fontos. Az internet képlékeny, változó, itt egy központi relevanciastruktúra felállítására igen nehéz feladat. A legsikeresebb projektek fittyet hányanak erre. Itt visszautalhatunk Szakadát István adatbázisba szervezett szövegideáljára. A jó hivatásos memóriaintézmény a múlt feldolgozásának építőköveit teszi elérhetővé az azt feldolgozni hajlandó közösségek számára. Egy adatbázis, amelyben elérhető a közösségek értelmezését, identitásuk felépítését szolgáló dokumentumok.

A kötet záró fejezete a korai magyar internetet meghatározó médiaválmalkozások történetét dolgozza fel. Az Index és az Origo keletkezése jól példázza a hagyományos gazdasági modellek és intézmények elbizonytalanodása nyomán megnyíló, majd bezáruló lehetőségeket. Az Origónál a privatizáció és az állam kivonulása stádiumain átmenő nagyvállalati struktúra határozta meg a döntési

környezetet. Nagyrészt ennek köszönhetően kerülhettek fontos pozícióba a *Magyar Narancs* és a *Tilos Rádió* körül tevékenykedő újságírók, szociológusok. Ők valamennyire ismerték az új médiumot, és stratégiát tudtak építeni a hazai fejlesztésére. Ez a lehetőség a politikától és a gazdasági és hatalmi érdekektől nem teljesen függetlenül nyílt meg. Ugyanakkor a gazdasági és politikai érdekek eredőjeként a szereplők komoly garanciák mellett építhették ki az Origo független tartalomszolgáltatását. A rendelkezésükre álló türelmi időn belül mégsem sikerült a Telekom vállalatcsoport számára olyan önálló profitcentrummá alakítaniuk, hogy ne lett volna feláldozható.

Az Index történetét Tófalvy Tamás a nemrég nagy sajtónyilvánosságot kapott végjáték felől dolgozza fel. Itt is az elégtelen gazdasági környezet, a vállalkozás folyamatos tőkehiánya volt a fő gond, amivel meglepően hosszú ideig tudták biztosítani a független, objektív újságírást. A hatalom és a média közötti erőviszonyok tartós átalakulásával kecsegtető technológiai változások hatása viszont nem bizonyult elegendőnek egy új egyensúly kialakításához.

Az internet megjelenése Magyarországon a rendszerváltás utáni kiábrándultságban nyitott új reményt a gazdaság, a társadalmi utópiák, az egyéni mobilitás számára. A beváltatlan ígérek ellenére a nagy ábránd hatása nem múlt el nyomtalanul. Megváltoztak a médiafogyasztási szokások, a webes archiválási gyakorlatok, a tudás elosztásával szembeni elvárások, közösségek, szubkulturák találnak magukra az internet segítségével, és ideig-óráig képesek kihívások elé állítani a hivatásos intézményeket. A gyors technológiai változások megértése és kihasználása továbbra is lehetőségeket nyit az intézményrendszeren kívüli válaszok megfogalmazására. A hazai internet történetének vizsgálata ilyen folyamatok felismerését és megértését segíti elő. A MODEM programban megkezdett munka, és ez a kötet is, komoly hozzájárulás ehhez. Már csak a lazán kapcsolódó történeti munkák elméleti megalapozása szükséges ahhoz, hogy strukturáltabb legyen a dialógus. A

magyar internet története című kötet tanulmányai kellő inspirációt adnak egy ilyen elméleti munkához.

KITZINGER DÁVID

Fehér Bence: A kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye, I.

KORAI EMLÉKEK (1599 ELŐTT) ÉS KÉSEI FELIRATOS EMLÉKEK

Magyarságkutató Intézet, Bp., 2020. 508 old. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 12.) https://mki.gov.hu/assets/books/mki_2020_rovas.pdf?joomla_image_width=0&joomla_image_height=0 vagy <https://mek.oszk.hu/21300/21302/>

Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely írás emlékei

Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum (CMASE). Szerk. Vásáry István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2021. 927 old., 8900 Ft

Az itt ismertetendő két mű egyéves eltéréssel jelent meg. Először Fehér Bence 2020 ősze óta elérhető kötetét, majd a székely írásról 2021 szeptemberében megjelent többszerzős korpuszt mutatom be. A két mű között jelentős átfedések vannak. A hasonlóságokra és különbségekre a másodjára megjelent kötet értékelése során térek ki. Fehér Bence nagyalakú és tekintélyes terjedelmű könyve kereskedelmi forgalomban nem kapható, pdf-változata azonban letölthető a Magyarságkutató Intézet honlapjáról. A *Bevezetés* rövid kutatástörténeti áttekintése

megfelekezett Szabó Károly *A régi hún-székely írásról* címmel a *Budapesti Szemle* 1866. 5–6. számában közreadott munkájáról. Ezt követi a rovásírás fogalmának meghatározása. A szerző négyet is ismertet, majd ötödikként a saját definícióját, amely az összes többinél tágabban értelmezi a rovásírás fogalmát. Véleménye szerint a rovásírás kategóriájából nem lehet kirekeszteni azokat az emlékeket, amelyeket nem kemény anyagba metszettek/róttak, valamint nem tartoznak a székely rovásírás körébe, és nem is magyar eredetűek. Ugyancsak kizárja a képi jeleket, az újkőkori, írásnak nem nevezhető jelek együttesét, valamint a nyugat-európai kelta, etruszk és germán rúna írásrendszereket. Mégis tárgyalja az e körbe tartozó jeleket ábrázoló emlékeket is: az *alienum* (idegen jeleket tartalmazó, nem rovásírásos emlék), illetve a *falsum* (tévesen rovásírásosnak vélt, vagy bizonyíthatóan hamisított) kategóriába sorolva őket.

Ezt követi a földrajzi tér – a Kárpát-medence – meghatározása, majd a kötetben használt jelek ismertetése. A szerző alkotta numerikus jelrendszerben a rovásjelek kétjegyű számokat (00–99), illetve betű–szám kombinációt kaptak (x1–x9, y1–y8). Ezenkívül a rovásjelek változatait is kóddal jelöli (pl. *00 = „a jel járulékos díszítő vonalat kap, vagy valamely mellékvonalra túlnyúlik”), továbbá a felirattípusok írásrendszer (pl. SZR= székely rovásírás; lat. = latin stb.), íráshordozó (pl. C7 fafaragás; J = kézirat stb.) és tartalom (pl. 03 = sírfelirat; ? = ismeretlen stb.) szerint. A rovásjelek és a rovásírásos szövegek tehát egyéges kódrendszerben írhatók le. A kódokhoz társulnak a felirattani publikációkban bevett jelek. A numerikus átírás táblázata négy oldal terjedelmű. A függőleges oszlopokat magyarázó sor azonban csak a táblázat első oldalán szerepel, és ez igen megnehezíti a használatát. A könyv olvasása során a táblázathoz állandóan vissza kell lapozni, hogy a kódokat kikeresve megállapíthassuk, milyen jeleket vél látni a szerző az egyes feliratokon vagy a hosszabb szövegekben. A bibliográfiai adatok közlése során használt rövidítések a kötet végén olvashatók. Itt találunk rá egy fontos és gyakran

használt rövidítésre is: a dőlt *V* betű (vidi) jelzi, hogy a szerző látta-e az adott tárgyat vagy feliratot.

A kötet négy fejezetben ismerteti a rovásjeles emlékeket: 1. *Ős- és ókori rovások*; 2. *Avarkori feliratos rovások*; 3. *Magyar kori feliratos rovások*; 4. *Ismeretlen korú, vagy több különböző korban írott emlékek*.

Egyes alfejezetekhez rövid bevezetés is tartozik. A rovásfeliratok leírását 321 tételben kapjuk (egy-egy tételhez olykor több felirat is tartozik).

Az első fejezet *Vaskor, Szarmatakor, Hunkor* című alfejezeteket tartalmaz. Egy innen kiválasztott vaskori példán mutatjuk be a kötetben használt komplex jelrendszert:

003 PMR E-? vagy E-10

Feloldása:

003= sorszám;

PMR= „premagyar/avar rovás (ismeretlen olvasat, a nyelv nagy valószínűséggel nem magyar)”;

E-?: „cserépedény”-?;

E-10: a cserépedényen „díszítés, képmagyarázat, írásutánzás, kalligráfia”.

→ 43^34- 41-‘,64^86 91 ‘41^41^41? 92’ 58 31(?)

Feloldása:

→ a felirat iránya balról jobbra;

43. számú jel, dőlt írásmód: „a jel mellékvonalai által bezárt szög nagyságában variáns”, fett írásmód: „a jel vonalai görbévé alakulnak” (lásd még a 86. és az 58. jelnél);

43^34: A két jel összevontan írva (^ a ligatúra jele, lásd még a 64. és 86., valamint az első és a második, illetve a második és a harmadik 41. számú jel között);

–: „vonalra felfűzött folyóírásos jelek kötése”;

‘,64: a 64. jel járulékos díszítővonalat tartalmaz vagy egy mellékvonala túlnyúlik (‘ lásd még az első 41. jel előtt), illetve horizontálisan tükrözve van (,);

92’: a 92. jel vertikálisan tükrözve van (’).

Az itt bemutatott kódolás az egyszerűbbek közül való, ám a dekódolása ennek is nagyon bonyolult és fáradságos feladat. Célszerűbb lett volna a feliratok közlésénél szerepeltetni Fehér Bence olvasatának sztenderdizált betűjeles leírását is, hogy összehasonlíthassuk a fotón és/vagy rajzon látható felirattal. Ez nem azt jelenti, hogy a kódolás értelmetlen volna, sőt megalkotása elismerésre érdemes, igazi funkcióját azonban akkor nyerheti majd el, ha a kódok segítségével számítógépes programok elemzik a rovásírásos szövegeket, különböző nyelvű alternatív olvasatokat keresve. A leírásban a kódolások után a tárgy fényképe (ha van) és a rovásfelirat rajza következik.

Már az első fejezetben feltűnik, hogy a rovásjelekkel ellátott tárgyak felsorolásában helyet kapnak a szerző által nem rovásírásosnak minősített tárgyak is. Fehér Bence láthatóan túlságosan megengedő egyes, nem írásjeleket tartalmazó rovásokkal szemben. Az ilyenek közlése is fontos, de véleményem szerint az alienumok között volna a helyük. A kétségesen rovásírásos feliratok és az alienumok miatt a kötet címét sem tartom helyesnek. A korpusz tartalmát pontosabban jelezné „A Kárpát-medencei rovásjeles emlékek gyűjteménye” cím.

A második fejezet 57 avar kori rovásfeliratot tárgyal. A szerző a korszak négyféle rovásírását különíti el: avar (AR), nagyszentmiklósi típusú (NR), székely (SZR) és premagyar (PMR). Egyes feliratok típusba sorolásakor több lehetőséget is felvet. Sok felirat megfajtására eddig kísérlet sem történt, más feliratokat pedig különböző nyelvekből fejtettek meg a kutatók. Feltűnő, hogy mennyire nincs szakmai konszenzus a feliratok olvasatában. Már az 1970-es évekből ismertek Csallány Dezső tanulmányai, amelyek egyes avar kori feliratokat magyar nyelvűként tárgyaltak. Az 1980-as években Csallányénál biztosabb magyar nyelvtörténeti ismeretekkel Vékony Gábor folytatta ezt az irányt. A kutatók többsége azonban török nyelvi megfajtéseket adott (pl. Harmatta János, Róna-Tas András, de egyes feliratokat Vékony is törökből fejtett meg). A többnyelvű értelmezés lehetősége az 1934-ben megtalált

jánoshidai csont tűtartóval kapcsolatban is fölmerült. A tárgyon feltételezett rovásfeliratot Fehér Bence a székely rovásírás csoportjába sorolta, és magyar nyelvűként értelmezte. A korábbiaktól eltérő olvasata: *B^aszj^ad iz^ut* (baszjad izüt – bajelhárító, rontás elleni kifejezés) (104–106. old.). Ez az olvasat azután kapott széles körű publicitást a magyar sajtóban, hogy a Magyarságkutató Intézet 2021. szeptember 11-én tartott *Ősi írásaink – a népszerűsítés és oktatás kihívásai, lehetőségei* című konferenciáján tartott előadásában Fehér Bence ismertette nézeteit. A konferencia utáni nyilatkozatait közölte a *gondola.hu*, a *Magyar Nemzet* és a *Vasárnap* is. Ezek a sajtótermékek a szerző tudományos hipotézisét mint nemzeti büszkeségünk új forrását politikai kontextusba helyezték. Fehér Bence olvasatát cáfolhatatlan tudományos felfedezésként értékelték, amely azt bizonyítja, hogy a Kárpát-medencében az első fennmaradt magyar nyelvemlékek előtt már 400 évvel magyarul beszéltek. A nyilatkozatokban Fehér Bence azt az állítást fogalmazta meg, hogy az avar korban magyarul beszélő emberek is élhettek a Kárpát-medencében. Demográfiai érvelése szerint csak az avar korban már beszélt magyar nyelvvel magyarázható, hogy a X. században a magyar vált a Kárpát-medence uralkodó nyelvévé.¹ Ez azonban klasszikus kevert érvelés, nyelvészetben kívüli érveket keres egy vélt nyelvi jelenség igazolására. Fehér Bence a *gondola.hu* számára adott második nyilatkozatában (https://gondola.hu/cikkek/120527-Szenvedelyhullam_a___8222%3Bbaszjad_izut___korul_a_kiberterben.html) azt állította, hogy kollégáitól egyetlen szó cáfolat sem érkezett. Nos, ez nem a megfajtás elfogadásával magyarázható, hanem a tudományos közlemények átfutási idejével. Tudomásunk szerint már megjelenésre vár egy olyan kézirat, amely igen erős érveket sorakoztat fel Fehér Bence „baszjad izüt” olvasatával szemben. Reményeink szerint az itt ismertett kötet által inspirálva pár éven belül komoly tudományos vita bontakozhat ki az avar kori rovásfeliratok esetleges magyar olvasatairól. Reméljük, hogy mentes lesz a politikai felhangoktól.

tudomány szempontjából közelítettek a kérdéshez”. Az elmúlt évtizedekben különösen sok „kellő szakértelem és módszer nélkül készült műkedvelő” munka jelent meg, amelyeket figyelmen kívül hagytak. Fehér Bence jóval megengedőbb az „amatőr” irodalommal szemben, és problémának látja az „amatőr” és „hivatalos” kutatás merev szembenállását.

A székely írás emlékeit a korpusz öt csoportra bontva tárgyalja: a székely írásról szóló történeti tudósítások; feliratos emlékek; kéziratban megőrzött feliratos emlékek; kézirat és nyomtatott emlékek; korai értekezések a székely írásról, s végül a bizonytalan jellegű vagy tévesen meghatározott emlékek és a hamisítványok.

A székely írásról szóló történeti tudósítások tára 39 szövegrészletet közöl kronológiai sorrendben a XIII–XIX. századból. Ezzel a nagy előd, Sebestyén Gyula művét (*A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Magyar Tudományok Akadémia, Bp., 1915.) követik (Fehér Bence ezeket a szövegeket műve második kötetében tervezi közölni). Az egyes tételeknél adatokat olvashatunk a szerzőkről, munkásságukról, valamint a székely írással (is) foglalkozó műveikről. A szövegeket az eredeti, általában latin, ritkábban német nyelven és magyar fordításban is közlik. A székely írás első közismert említése Kézai Simonnak az 1280-as években íródott krónikájában található: [a székelyek] „a vlachokkal elkeveredve állítólag azok betűit használják”. Thuróczi János 1488-ban nyomtatott *Chronica Hungarorum*-ban fontos új információt közöl: „nem is használnak tintát és papírt, hanem botokra vésik azokat rovás módjára.” Szamosközy István 1593-ban egy firenzei nagyhercegi könyvtárban őrzött könyvről számolt be, amelyben székely írásos szövegek vannak. Ezt a könyvet Szamosközy nyomán többen is említik, ám a szerzők szerint ilyen könyv nem létezett, illetve a firenzei könyvtárban azonosított mű nem tartalmaz székely írásos ábécét és szöveget. Az idézett szerzők többsége hun vagy szkíta–hun eredetűnek tartotta a székely írást, egyesek azonban nemcsak a székelyekhez, hanem az egész magyarsághoz kapcsolták. A szepes-

ségi Schwarz Godofréd szláv eredetűnek tartotta, Pray György pedig, aki kételkedett a székelyek hunoktól való származásában, gót eredetűnek vélte.

A következő fejezetben a székely írás 20 emlékét közlik a szerzők. A három legkorábbi feliratos emléket (homoródkarácsonyfalvi 1., vargyasi és székelydályai felirat) a XIII–XIV. századra datálják. Fehér Bence ezzel szemben már a honfoglalás kori bodrog-alsóbüi agyagfűvókába rótt jeleket is a székely rovásíráshoz sorolja, és a XII–XIII. századra datált korond–firtostetői kőtömbökön is feliratokat vél látni. A homoródkarácsonyfalvi az első olyan felirat, amely mindkét kötetben megtalálható.

A székelydályai feliratok a templom déli külső falán található három csoportban. A közölt fotók az 'A' és a 'B' felirat részleteit mutatják csak, de erre a képek aláírása nem utal. A három jelcsoport sztenderdizált átbeütésében egységesnek tüntetik fel a szöveget, és úgy is fejtik meg. Fehér Bence külön tárgyalja a három feliratot, és további székelydályai feliratokat is közöl.

A rövidebb templomi feliratok általában személyekre utalnak (pl. Gelence: Pál pap), olvasásuk lényegében problémamentes, bár például a dálnoki felirat jeleinek átbeütése több változatban is lehetséges). Berekeresztúrról négy feliratot közöl a kötet (Fehér Bence 14-et, melyből három kétes, négy pedig alienum).

A kéziratban megőrződött feliratok közül a két leghíresebb a Marsigli által lemásolt „Bolognai emlék” és a Derscham leírásában fennmaradt „Konstantinápolyi felirat” (ezeket Fehér Bence úgy közölte, hogy nem utalt a szakirodalomban bevett elnevezésükre). A harmadik felirat a fentebb már említett csikszentmiklósi.

A kézirat és nyomtatott emlékek egyes szövegei több másolatban is fennmaradtak, négy írásos emlék viszont végleg elveszett. Szamosközy István két latin/magyar nyelvű szövegének érdekessége, hogy a latin szövegbe titkosírásként vannak beillesztve a székely betűs magyar szavak. Az 1580-as, 1590-es években keletkeztek, és arra mutatnak, hogy Szamosközynek gyakorlata

volt a székely írásban. A továbbiakban azonban már nem lehetett titkos üzenetek közvetítésére használni a székely írást. 1598-ra datálható Telegdi János *Rudimentája*, a székely írás tankönyve, amelyhez Baranyai Decsi János írt előszót. A *Rudimenta* kérdés-felelet formájában közli a tudnivalókat, melyeket példákkal is illusztrál. Telegdi a *Miatyánkot* és a *Hiszkegyet* is átírta székely betűkkel. A *Rudimenta* nem jelent meg nyomtatásban, mégis óriási hatása volt, és kézzel írott másolatokban terjedt, ezekből tizenkettőt ismerünk. A XVII–XVIII. századi székely írásos emlékek többsége már a *Rudimenta* ismeretében készült. Bél Mátyás nem ismerte ugyan a *Rudimentát*, de Kaposi Juhász Sámueltól kapott egy más forrásra visszavezethető székely ábécét, melyet a székely írásról nyomtatásban megjelent művében tovább terjesztett. Kájoni János egy sajnós elveszett munkájában a székely ábécé két változatát is leírta, melyek ugyancsak kézzel írt másolatokban terjedtek. Több szöveg itt jelenik meg először: például a bejegyzés Jacob Alting könyvében a XVIII. század első feléből; Bíró Sámuel 1710 körül íródott *De Sicilia* című műve, Sánta Mihály levele Blahó Vincének 1780-ból, Besse János ábécéje pedig 1829-ből.

A korai értekezések a székely írásról című, E) jelű fejezetben olvasható először Bél Mátyás munkájának (*De veteri literatura Hunno-Scythica exercitatio*, 1718) teljes magyar fordítása (a latin nyelvű eredeti letölthető az internetről). Bél Mátyás részletesen elemzi a székely írás betűit, összehasonlító táblázatot közöl a különböző változatokról, majd történeti források alapján a székely írás hun–szkíta eredete mellett érvel. Véleménye szerint a „bálványimáadás eltörlésével együtt a régi írást is eltörlték”. Ez Géza fejedelem idején történt. A fejezetben olvasható még egy kéziratgyűjtemény két részlete a marosvásárhelyi Teleki Tékából. Az első közölt részlet Bardócz Pál gyűjtése, a másik Bardócz Pál gyűjtését igyekszik rendezettebb formába önteni. Szerzője feltehetően Teleki Sámuel (1739–1822) volt. A sort Hájos István Gáspár *Monu-*

mentum Literarium Hunno-Scythicum (1780) című munkájának másolata zárja. (Fehér Bence ezeket korpusza következő kötetében szándékozik publikálni.)

Az F) jelű fejezet – Bizonytalan jellegű vagy tévesen meghatározott emlékek és hamisítványok – 22 bizonytalan, 9 tévesen meghatározott és 3 hamisítványként számoltartott szöveget ismertet.

A közös művet lezáró *Összegzés* egyedül Vásáry István munkája, aki a székely írást keleti eredetűnek tartja, és megállapítja, hogy az eurázsiaiak valamely kelet-európai változatából jött létre. Őt írásjele teljesen azonos a türk abécé írásjeleivel, tíz pedig közös eredetű velük. A székely írásban azonban van hat teljesen ismeretlen eredetű írásjel is, öt pedig belső fejlődés, vagyis tudatos alkotás eredménye. A legkülönösebb, hogy négy írásjel cirill betűkkel, kettő pedig glagolita betűkkel mutat kapcsolatot. Vásáry István idézi Benkő Elek, akinek kutatásai szerint a székely írás legkorábbi emlékei Erdélyben, Udvarhelyszék déli peremvidékéről ismertek, arról a területről, ahol a telegdi székelyek települtek meg. A székelyek türk vagy magyar eredetéről az *Összegzés* nem nyilatkozik, de a hun eredetet a krónikás hagyományra vezeti vissza.

A kötet rendkívül szép kiállítású, nagy felbontású képei informatívak. Az évszámok írása során találtunk tévesztést, a szövegben előfordul olyan műre hivatkozás is (Vékony Gábor: *A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története*. Nap, Bp., 2004), amely nem szerepel a bibliográfiában. A három kilogramm súlyú, nagyméretű kötet tanulmányozása (lapozgatása, emelgetése) során nemcsak lélekben, de testben is erősödtünk.

Bódi Katalin: Látásgyakorlatok

KONTEXTUSOK KAZINCZY
KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRGYÚ ÍRÁSAIHOZ

Reciti, Bp., 2021. 304 old. (Irodalom-történeti füzetek 184.)

Kazinczy Ferenc *Pályám emlékezete* címen ismert önéletrajzi írásának/írásainak egyik domináns narratívája azt az utat vázolja fel, amelynek során az eredetileg generálisnak szánt fiú, immár atyai hozzájárulással, „könyvcsinálóvá” válik. Erdemes megfigyelni, hogy ehhez vezető lépésként a visszaemlékezés nem csupán az írás és az olvasás iránti vágyat, a „matrac alatt rejtgetett történeteket” rögzíti, hanem folyamatosan együtt említi az írást, az olvasást és rajzolást. A kora gyermekkori élmények között egyformán hangsúlyos az olvasott szöveg és a mellette megcsodált illusztráció. Kazinczy azon megállapítása, mely szerint a „festések rám még nagyobb erővel hatottak, mint közönségesen szoktak a’ gyermekekre”, a képzőművészet iránti érzékenységet jelzi. A (túl)fejlett képzelőerő a katonai pályán értelemszerűen nem szerencsés, ám megnyitja a modern értelemben vett írói pálya lehetőségét, pontosabban az önéletrajzi írás teremt meg azt.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy a Kazinczy-szakirodalom megfedkezett volna a széphalmi Mester képzőművészetek iránti vonzalmáról vagy inkább rajongásáról. Első pillantásra valóban úgy tűnik, hogy a téma kiemelt szerepet tölt be a Kazinczy-kutatásban, hiszen Kazinczy később is folyamatosan hangsúlyozta az irodalom, a nyelv, az ízlés és a képzőművészet szoros kapcsolatát. Bódi Katalin monográfiája felidézi a szakirodalmi előzményeket: Csatkai Endre disszertációját, Szauder József, Csetri Lajos, Pál József, Fried István, Sinkó Katalin, Gergye László tanulmányait, valamint az ezredforduló után született írásokat: Radnóti Sándor Winckelmann-könyvének Kazinczy-fejezetét, Borbély Szilárd, Bartkó Péter Szilveszter, Bodro-

gi Ferenc Máté, Debreczeni Attila, Csanádi-Bognár Szilvia, Főrizs Gergely, Balogh Piroska, Granasztói Olga, Hermann Zoltán, Orbán László kötetit/tanulmányait, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeum *A Szép és Jó. Kazinczy és a művészetek* című kiállításának Marosi Ernő, Gyapay László és Kovács Ida által jegyzett katalógusát, amelyek elsősorban Kazinczy esztétikai nézeteire, a neoklasszicizmus fogalmának (át)értelmezésére, s az úgynevezett képzőművészeti tárgyú epigrammákra fókuszáltak. Nem kétséges, hogy az ezredforduló után született írások jelentős része kapcsolatba hozható a Kazinczy-életmű kritikai kiadását célzó munkálatokkal. Bódi Katalin könyve is közéjük sorolható, hiszen ő a kritikai kiadás *Folyóiratokban megjelent cikkek és tanulmányok* munkacímű kötetének sajtó alá rendezője. Ez a sajátos nézőpont s a hozzá kapcsolódó filológiai gondosság – különösen az Árkádia- és Iliási per esetében – a vita újszerű megközelítéséhez vezet. Erről azonban később.

A továbbiakban a könyvforma által felkínált lineáris olvasási stratégiát választom, ám felhívom a figyelmet rá, hogy az egyes szövegekhez, fogalmakhoz köthető csomópontok folyamatos vissza- és előretalásokat tesznek lehetővé s mintegy „felkínálják” a második olvasás lehetőségét.

Bódi Katalin könyve tehát Kazinczy és a képzőművészetek kapcsolatának vizsgálatára vállalkozik, méghozzá kettős perspektívából. Elsőként a XVIII. század végének egyik jellegzetes művészeti-befogadói gyakorlatát, a neoklasszicizmust a már jól ismert fogalmi keretek alkalmazásával mutatja be, nem feledkezve meg például arról tényről, hogy Szauder József nagy hatását, Kazinczyt a neoklasszicizmus képviselőjének tekintő tanulmányának kiindulópontja egyfajta „korszakdefiniációs kényszer”, amelyben a neoklasszicizmusnak a híd szerepét kell betöltenie a klasszicizmus és a romantika között (46. old.).

A részletes elemzés után beláthatjuk, hogy a neoklasszicizmusról sem sokkal könnyebb fogalomtörténeti tanulmányt írni, mint annak idején Lovejoy-nak a romantikáról, hiszen

nem lehet elválasztani a XVIII. század második felének más irodalmi, esztétikai, művészettörténeti jelenségeitől. Bódi Katalin meggyőzően mutatja be azt a folyamatot, amely szerint az utóbbi időben a fogalomhasználatban az antropológiai vetület erősödő hangsúlyt kapott. Eszerint a neoklasszicizmus olyan esztétikai attitűdként fogható fel, amelyben a képzőművészeti inspirációval párhuzamosan a testi-érzéki bevonódásnak is kiemelt szerepe van. A Laokoón, illetve a Belvederei Apollón leírásában megjelenik a szemlélődés folyamata való reflektálás, a befogadás élményének átélése és tudatosítása. Winckelmann szoborleírásainak hangvételében pedig az az ihletettség van jelen, amely általánosan jellemzi a neoklasszicizmus beszédmódját mind a teoretikus, mind pedig a szépirodalmi szövegekben, s mint látni fogjuk, ennek lesz kitüntetett szerepe Kazinczy képzőművészeti tárgyú írásainak elemzésében.

Bódi Katalin – ezt megalapozandó – elsőként Winckelmann és Diderot látásfogalmainak összevetésére vállalkozik. Diderot ugyanis nemcsak a szemlélődés fontosságát, hanem a szem mint érzékszerv aktív, fiziológiai megalapozottságú tevékenységét hangsúlyozta. Ami Winckelmann számára alapvető a műalkotások létrehozásában s egyúttal befogadásában is (a régiek tanulmányozása és a normatív művészek szemével való látás), az Diderot-nál a tanulási folyamat első szakaszában tilos, hiszen megszünteti a tekintet ártatlanságát, és elpusztítja a képzetet. A *Levél a vakokról* gondolatmenetében a látás képessége kifejezetten antropológiai és orvostörténeti perspektívából értelmeződik, ugyanakkor konklúziói visszavezethetők a képzőművészethez. A vak ember szépségfogalmában megjelenik a fiziológiai érzékektől mentes szépség ideájának lehetősége. Ez az, aminek hozzáférhetősége Winckelmann utánzástanulmánya szerint már közvetlenül nem, csak a görögök imitációjával lehetséges, oka pedig a szép természettől való (idő- és térbeli) eltávolodásban keresendő (91. old.).

A második fejezetben (amely *Kazinczy és a művészetek* címet vise-

li) a szerző Kazinczy képzőművészeti tárgyú írásait elemzi a látásgyakorlat, a hagyományfogalom és a diszkurzív praxis szempontjából, s elsőként az úgynevezett „görög értelemben vett” epigrammákat tárgyalja, aminek szövegbázisát a Kazinczy-költemények Debreczeni Attila által sajtó alá rendezett kritikai kiadása alapozta meg. A verscsoport azért unikális a Kazinczy-életműben, mert benne a neoklasszicista művészeti kánon közismert alkotásai jelennek meg inspirációs forrásként, a reflexió tárgyaként vagy éppen az ekphrasztikus leírás részeként. Bódi Katalin értelmezése szerint a versek egyik jellegzetessége az érzékek – elsősorban a látás és az érintés – működésének kiemelése az epigrammai tárgyra történő reflektálásban. Megjelennek továbbá a bevonódó testrészek – (látó és könnyező) szem, (érző, fájó, lángoló) szív, (csókoló, csókolt, beszélő, lángoló) száj, (lángoló) kebel, test –, illetve a hatásukra létesülő cselekvések (látvány leírása vagy ekphraszisz megalkotása, emlékezés, érzéki vagy melankolikus vágyakozás) (115. old.). Például A *Psyche, a' lépével*, a *Nínon' képénél*, a *Laokoön*, a *Graphídion* vagy az *Apollon* című epigrammákban jól követhető a látás mint cselekvés, ami a recepció érzékfűggségét teszi megtapasztalhatóvá. Az epigrammák ugyanakkor a térrel is játszanak, amennyiben virtuális múzeumot teremtenek a megidézett műalkotásokkal.

A második alfejezet egy elképzelt múzeumi sétákat scenírozza Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú cikkeinek bemutatását. E meglehetősen heterogén szövegcsoporthoz újabb lehetőséget teremt Kazinczy képzőművészet-fogalmának értelmezéséhez. Bódi Katalin elsőként az Árkádia-per részeként ismert *Még egygy szó Árkádiáról* című közleményt emeli ki, amely teljesen egyértelművé teszi Kazinczy vitapozícióját az Árkádia-fogalom képzőművészeti értésmódjában. Ugyancsak az Árkádia-per időszakában jelenik meg a hotkóci angolkertről írt cikksorozat is, amelyben a széphalmi Mester az útirajz diskurzusában beszél el utazási élményeit, és mutatja be a Csáky-birtokot. Ezek a szövegek

– mint a következő fejezetben látni fogjuk – teljesen más kontextusba helyezik a rendszerint a nyelvújítási harc előtörténeteként és a Csokonai-recepció állomásaként vizsgált vitát. Kazinczynak a *Felső Magyar Országgi Minervában* megjelent recenziója viszont a portréfestészet, az ideálizálás és a fiziognómia szempontjából lesz fontos, amely a kötet utolsó fejezetének tárgya. Épp ezért most Kazinczynak a *Mesterségek. Festés, faragás nálunk* című cikksorozatára térnek ki. Bódi Katalin felhívja rá a figyelmet, hogy a műalkotásokhoz való viszony ez idő tájt még szorosan összekapcsolódott a felekezeti meghatározottsággal, valamint a múzeumi kultúra formálódásával. Ez utóbbi a modern művészetfogalom kialakulásából ered, felmutatva a művészeteknek a mesterségektől végérvényesen elválasztott rendszerét. A Kazinczy cikksorozatában ismertetett templomi képeket és szobrokat Bódi Katalin ennek megfelelően az esztétikai tapasztalat és a muzealizálás történeti kontextusában vizsgálja, azt az alapkérdést tartva szem előtt: hogyan lehetséges a szentképeket a szépségükért csodálni, s mennyire okoz ez konfliktust felekezeti szempontból? „A kép a templom terében vagy Kazinczy dolgozószobájában másként működik-e a befogadásban?” (144. old.) A szerző válasza egyértelmű igen, de azt is hangsúlyozza, hogy a funkcióváltásból, a befogadási forma változásából, a muzealizálódásból eredő paradoxonok a befogadás során mindvégig megőrződnek. A korábban említett „bevonódás” szempontjából jelentőségteljes, hogy bár Kazinczy látványosan törekszik a katalógusszerű felsorolásra és leírásra, az egyes helyszínek ismertetésében mégis a műalkotások szemléléséből kibontakozó hatás, a lenyűgözöttség és a csodálat (ha úgy tetszik, winckelmannianus) alaphelyzete kap hangsúlyt.

A *Gólyafészek és angolkerter* című fejezet az Árkádia-per kontextusait tárja fel Kazinczy Ferenc folyóiratközleményeiben és levelezésében, s ennek kapcsán megnyitja a vita „kettős nyilvánosság” felőli olvasatát, megállapítva, hogy az Árkádia-per körvonalai csak akkor élesek, ha csak

a folyóirat-közleményekre fókuszálunk – amelyek nyilvánosságához, hozzáférhetőségéhez hozzárendődik az átláthatóságra, feszességre, letisztultságra törekvés. A levelezés áttekintése rendkívül sok adalékkal szolgál a vita alakulástörténetének hátteréhez, s a per maga nem is érthető a levelek olvasása nélkül. Az Árkádia-per a debreceniek részéről elsősorban éppen a Csokonai sírkő/emlékmű felíratáról szólt, de a Kazinczyval való szembenállásban az emlékmű, a sírkő és a sírfelirat ideológiai értelmezésének különbözősége is megjelenik. Borbély Szilárd hívta fel rá a figyelmet, hogy Kazinczy – winckelmanni iskolázottságának megfelelően – kezdetől fogva komplex ikonológiai jelentésben gondolkodott, ezért nem szövegszerű értelmet keres, hanem a képzőművészeti egészként felfogott jelenség metaforikus, szimbolikus értelmezését tartja szem előtt. Bódi Katalin meggyőző érvelése szerint e kontextus miatt Kazinczynak a *Hazai Tudósítások*ban megjelenő, a legényei gólyák történetét elbeszélő rövid tudósítása és a hotkóci kert leírása szükségképpen része az Árkádia-pernek (208. old.).

Hasonló, a szöveghatárokat firtató kérdés merül fel a fordítás és plágium fogalmát tematizáló Iliászi per kapcsán. Vajon az *Élet és irodalom* első évfolyamának negyedik részében közölt, „Miként szabad rézre metszeni?” kérdéssel nyitó szöveg hozzátartozik-e az Iliászi pör anyagához? Tekintettel arra, hogy a Szemerének tulajdonított írás már második bekezdésében áttér a műfordítás kérdéskörére, Bódi Katalin erre is igennel felel. Mindez már átvezet a „többszerzős” szövegek, például az irodalmi viták kritikai kiadásának problémájához, amelynek Bódi Katalin javaslata szerint szembe kellene néznie a szerzőközpontú kiadás „vakfoltjaival”. Így az Iliászi perről mint a Szemere Pál által megalkotott fikcióról (és ezzel együtt akár az Árkádia-perről mint a Kazinczy Ferenc által megalkotott fikcióról) érdemes beszélnünk (236. old.).

Az utolsó fejezet három irodalmi határterületre irányítja a figyelmet a Kazinczy-szövegek tanulmányozásában. Elsőként a fiziognó-

mia praxisára, majd médiatörténeti vonatkozásokra, végül pedig az esztétikai tapasztalat személyességére mutat rá a portré műfaji komplexitásának megértéséhez. A folyóiratokban közzétett portrékban ugyanis az arc és test leírását Kazinczy visszavezeti a bemutatott személy jellemére, vagyis mintaszerűen alkalmazza a komoly hagyományokkal rendelkező fiziognómiai gondolkodást. A XVIII. század végi lavaterianus koncepció a fiziognómiai leírás mellett kifejezetten fontos szerepet tulajdonít a szemlélőnek, az általa átélt fiziognómiai tapasztalatnak. Éppen ezért izgalmas, hogy Bódi Katalin szerint Kazinczy írott portréi rögzítik azt a sajátos antropológiai alaphelyzetet, amely a szemlélődőt is színre viszi a portré elkészítésében. Bódi Katalin könyvének a fiziognómiai (szak)irodalom kontextusán belül is fontos tanulsága, hogy ez a jellegzetesség kapcsolatba hozható a winckelmanninak nevezhető autoptikus tapasztalattal, amelyet rendszerint a műalkotások korabeli befogadói gyakorlatához szokás rendelni.

Végül szeretném felhívni a figyelmet a kötet különösen szép és informatív borítóképére, amely Suvée *A rajzművészet felhalálása* (1791) című festményének, valamint Kazinczy Ferenc egyik árnyképének felhasználásával készült. A festmény és árnykép egyszerre idézi fel Plinius természetrajzában nevezetes történetét, Kazinczy *Graphidion* című epigrammáját, valamint az árnykép XVIII. századi, a fiziognómiai tanokhoz is erősen köthető divatját. Az árnykép alatt láthatóvá váló Kazinczy-kézirat töredék pedig e kiváló kötet másik, a filológiai problémákra reflektáló alapkérdésére irányítja a figyelmet.

Kiss Zsuzsanna: Az egyedüli tér

Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában. Kijárat, Bp., 2020. 243 old., 3100 Ft (Compass Társadalomtörténeti Tanulmányok 1.)

Ritka alkalom, ha olyan könyvet vehet kézbe az ember, amely a XIX. század második fele első két évtizedét állítja a középpontba. Az a két évtized, amely az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc korszakát lezáró vereség és I. Ferenc József magyar király, osztrák császár, valamint a magyar liberális politikai elit 1867 tavaszán megkötött közjogi-politikai kompromisszuma között telt el, ritkán vonta magára az utókor figyelmét. Leginkább a két feltörekvő, dicsőséges időszak közé szorult kényszerű kitérőként, intermezóként, parkolópályának használt vakvágyként került be a történelemkönyvekbe úgy, hogy határozottan és egyértelműen negatív konnotáció társult hozzá: ez volt ugyanis az önkényuralom, az abszolutizmus és a nemzeti elnyomatás kora. A végül győzedelmes, kormányzati pozícióba jutó magyar liberális csoport Deák Ferenc köré tömörülő centruma azt hirdette, a magyarországi jogfolytonosság 1848 őszén megszakadt fonálát lehet és kell 1867-ben felvenni, hogy folytathasson a modern Magyarország építése. Úgy tűnik, mintha a történészek is abba az illúzióba ringatták volna magukat, hogy a szóban forgó közel húsz évet figyelmen kívül lehet hagyni a történeti rekonstrukció során, hiszen nem hiányzik a magyarországi társadalom-, gazdaság- és mentalitástörténet menetéből. Akadt ugyan néhány történész, aki ezzel szemben kiemelt figyelmet tulajdonított a mondott éveknek, mindenekelőtt Berzeviczy Albert az 1920–1930-as években, majd Sashegyi Oszkár és Szabad György az 1960-as évtizedben. Ám ezeket a történészi felbuzdulásokat jobbára a sűrű csend évtizedei követték.

Az elmúlt két évtizedben Magyarországon is láthatóan megélnék

az érdeklődés ezen átmeneti korszak iránt: mindenekelőtt politikátörténeti elemzések, valamint gazdaság- és társadalomtörténeti összefoglalók születtek róla, és egyháztörténeti kutatások is folytak. A társadalomtörténészek azonban mintha elfelejtették volna felfedezni a maguk számára mint olyan periódust, amely nem csupán hosszú távú folyamatok részeként, de önmagában is elég érdekes ahhoz, hogy alapos, részletekbe menő kutatásokat inspiráljon. Pedig sarkosan fogalmazva azt is mondhatnám: ez volt a modern magyarországi társadalom születésének időszaka. A forradalom megalkotta a rendi társadalmat megszűntető jogi szabályozást, amelyért már két évtizede folyt a kielezett és elszánt politikai küzdelem. De a jogi deklarációk természetesen egy csapásra nem strukturálják át, önmagukban még csak nem is árnyalják a társadalom tagolódását, az egyének és csoportok közötti érintkezés megszokott, akár több évszázados útjait és módozatait. Viszont a forradalmi mozgalmakat a legveszélyesebb ellenfeleiknek tekintő neoabszolutista kormányzat az 1850-es években a politikai represszió, a politikai participáció minden formáját kizáró abszolút kormányzati rendszer közepette is magáévá tette a gazdasági és társadalmi modernizáció célkitűzéseit, még ha fékekkel és ellensúlyokkal és megváltozott hangsúlyokkal is. Ez a mindennapokat átható modernizáció ugyanakkor, ahogy Szabad György fogalmazott, a „szuronyok hegyén” érkezett Magyarországra, ami marandó nyomokat hagyott mind a társadalom-, mind a mentalitástörténeti folyamatokon. Társadalomtörténész számára igazi kihívás lehet ezeknek a fejleményeknek a számbavétele, azonosítása és vizsgálata.

Kiss Zsuzsanna könyve az első társadalomtörténeti fókuszú elemzés erről a két évtizedről, ami önmagában is újdonság amellet, hogy a kutatás választott perspektívája, a mikrotörténeti megközelítés maga is novum. A szerző kísérletet tesz arra, hogy egy körülhatárolt földrajzi térben, Zala megye keretei között meghatározott intézmények (jelesül az ekkoriban születő vidéki sajtó és az

egyesületi szerveződés), valamint a helyi közéleti események nem intézményesült formái (bálok, színházi előadások, hangversenyek, ünnepélyes kulturális megemlékezések, egyúttal lakodalmak, szántóversenyek, továbbá marha- és lóvásárok, sőt lókiállítások) országos és helyi kontextusainak és történéseinek vizsgálatával világítsa meg a magyarországi társadalom 1850–1860-as évekbeli lassú átalakulási folyamatát. Vizsgálódásai során – s ez szintén lényeges – napjaink nyugat-európai társadalomtörténet-írásának elméleti és módszertani eszköztárát is bőven kiaknázza.

Zala megye sok tekintetben szerencsés választás. Egyrészt földrajzi és társadalmi tagolódását, politikai kultúráját tekintve nagyon változatos megyei társadalmat vázolhatott fel Kiss Zsuzsanna. A megyét a reformkorban pezsgő helyi közélet jellemezte, kielezett politikai küzdelem folyt az erős liberális mozgalom és a nem elhanyagolható helyi konzervatív erők között. Másrészt azért is jó választás a megye, mert a Zala (és tegyük hozzá: a Somogy) Megyei Levéltár több levéltáros nemzedékének tiszteletre méltóan intenzív kutatómunkája és publikációs tevékenysége folytán részletekbe menő történeti elemzések állnak rendelkezésünkre e két dél-dunántúli megye XIX. századi történetéről, és nemkülönben arról, hogy az miként illeszkedett az országos folyamatokhoz és eseményekhez. Kiss Zsuzsanna munkája a helyi események és eseménysorok mikrovizsgálatára épül, s ezzel tovább gazdagítja a lokális történeti kutatások tárházát, például az 1867 előtti zalai egyesületek kataszterének összeállításával, a Zala Megyei Gazdasági Egyesület tagságát átszövő rokoni, pártfogói–kliensi, alkalmazó–alkalmazotti viszonyok felfedésével, vagy éppen a Ferenc József 1852-es magyarországi látogatásának megyebeli állomásán nem megjelenő helyi notabilitások névsorának közlésével, és a sort még hosszan folytathatnánk. A helyi események értelmezésével pedig egyúttal megrajzolja a makrotársadalmi folyamatok finom helyi mintázatait is. A helyben történtek és az országos tár-

sadalomtörténeti makrofolyamatok szoros összefonódását tárja ezzel az olvasó elé, amire vajmi kevés példa akad a helyi szinten megoldott vizsgálódások körében. Így és ezúton kapcsolódik össze ebben a munkában a halálozási rovat megjelenése a helyi újságokban a halál jelenségének szekularizációjával és a nagyobb lélekszámú településeken a lakosok közötti információcsere csatornáinak korabeli átalakulásával. Egy másik példát is említve, ekként tudott a szerző összefüggést teremteni az egyik helyi lapban az „iszákos ember sorsáról” olvasható eszmefuttatás és az orvoslás fejlődése nyomán bekövetkezett változás között.

A magyar társadalomtörténet-írás viszonylag bőven foglalkozott már a dualizmus kori markáns társadalomtörténeti átalakulással. Kiss könyve viszont rávilágít azokra az épp csak meginduló, feszítő ellentmondásoktól sem mentes, időnként meg-megtorpanó folyamatokra, amelyek tanúsága szerint lassanként elkezdnek halványulni a rendi kötelek, és csökken a felekezeti ellentétek jelentősége is, hogy helyüket elfoglalja a nemzeti közösséghez fűződő lojalitás; emellett – mintegy észrevétlenül, de feltartóztathatatlanul – a vagyoni különbségek is kezdenek előtérbe kerülni mint a társadalmat strukturáló tényezők. Egyúttal észrevehetjük, hogy milyen terük és lehetőségük nyílt az állampolgároknak a rendőri-csendőri és a szigorú katonai felügyelet, valamint az önkormányzatiság minden elemét kiiktatni törekvő bürokratikus centralizáció szorításában, hogy közvetett politikai tartalmú üzenetekkel fejezzék ki a hatalommal való szembenállásukat. Ez esetenként egy báli öltözetben, vagy a megyei hatóság által megalakított ínségbizottmány helyett a Gazdasági Egyesület keretei között megoldott jótékonykodásban, avagy a sümegei kaszinónak egy „kedvelt bakonyvidéki néphegedűs” közreműködésével tartott „zenészeti és szavalati estélye” műsorának összeállításában nyilvánult meg. A kódolt üzenetek első számú címzettje nem is a kormányzati hatalom és annak megannyi ágense volt, hanem főként a hasonló gondolkodású polgártár-

sak tömege, akik ezáltal juttathatták kifejezésre: „Nem vagy(tok) egyedül, mert én is itt vagyok!”

A korban még fiatal pályakezdő publicista, majd csupán a dualizmus idején ismertté váló függetlenségi párti politikus, Mocsáry Lajos 1855-ben megjelent, *A magyar társasélet* című röpiratában szól arról, hogy a nagy történelmi trauma utáni „tespedés”, rezignáció, sőt letargia, elnémulás és passzivitás ellenszereként a „társas élet” az az egyedüli tér, ahol az 1848–1949-ben zátonyra futott, a reformkor erőfeszítéseiben fogant nemzeti vállalkozást, a polgárosodást az adott viszonyok között is át lehet menteni, és tovább lehet, sőt tovább is kell vinni. A magánélet szűk családi köréből ki-kilépve a társasági élet kitűnő lehetőséget teremt az állampolgárok különböző csoportjainak interakcióira, ami egyúttal átformálhatja ezeknek az interakcióknak a mechanizmusait, s ez végül a csoportformákra is visszahat. A rendi jogi válaszfalak – papíron – már megszűntek, és most jött el az idő – sugallta Mocsáry –, hogy a társadalmi gyakorlatban megrögzült válaszfalakat kezdjék meg lassan, téglánként lebontani. Mocsáry programját komolyan véve Kiss Zsuzsanna történészként kezdi bejárni és az olvasóival is bejáratni a nyilvánosság-
nak ezt a terét.

Kiss Zsuzsanna könyvét az is bátran kezébe veheti, aki úgy gondolja, önmagában a Zala megyei egyesületek vagy a *Zala-Somogyi Közlöny* cikkei mondjuk az akkor legújabb állattenyésztési technikákról nem feltétlenül állnak érdeklődése előterében, mégis szeretne bepillantani az átalakuló társadalom mindennapi életébe. A könyvből megtudhatja, mi módon igyekezett a frissen berendezkedő újabbszolutista kormányzati hatalom megregulázni és folytonos ellenőrzése alatt tartani állampolgárait, akik maguk viszont azon szorgoskodtak, hogy kialakítsák az állami hatóságoktól független közéleti cselekvés körét, s ehhez passzív és közömbös polgártársaik támogatását is igyekeztek megnyerni. Ez akár a mához szóló tanulságokkal is szolgál a távolabbi történelmi múltból.

DEÁK ÁGNES

Törő László Dávid: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki”

**ECKHART FERENC TÖRTÉNÉSZI
MUNKÁSSÁGÁNAK FŐBB PROBLÉMÁI**

Ráció, Bp., 2020. 271 old., 3250 Ft

Örvendetes fejlemény, hogy az utóbbi években megsaporodtak a magyar történelemtudomány jelentős alakjaival foglalkozó kiadványok: friss elemzéseket olvashatunk Domanovszky Sándorról, Hóman Bálintról, Marczali Henrikről, Szekfű Gyuláról, valamint kézbe vehetjük például Márki Sándor naplójának immár harmadik kötetét vagy Mályusz Elemér visszaemlékezésének vaskos kötetét. Az Osztrák–Magyar Monarchia történetírására vonatkozó kutatás is megélenkült. Az elmúlt két évtizedben elhunyt kortárs történészek szintén hagytak maguk után emlékiratokat (Kristó Gyula, Ormos Mária stb.), valamint már egy könyv is a rendelkezésünkre áll, amely nagy vonalakban megrajzolta Szabó Miklós portréját. És több készülő történészi visszaemlékezésről, illetve életrajzi feldolgozásról is tudomásunk van.

Jól látható tehát, hogy a történettudomány képviselői időről időre késztetést éreznek arra, hogy önvizsgálatot tartsanak, valamint tárgyilagos elemzésnek vessék alá szakmájuk fejlődését, újraértékeljék a teljesítményét. Ez utóbbi törekvésbe illeszkedik bele Törő László Dávid most megjelent könyve Eckhart Ferenc (1885–1957) életművéről.

Eckhart személye és tevékenysége nem ismeretlen a hazai kutatók előtt, munkásságának bizonyos részleteit és a róla folytatott vitákat már többen feldolgozták, átfogó pályaképét azonban mindeddig senki sem írta meg. Ennek min-

den bizonyosan az is az oka, hogy aki Eckhart munkásságának vizsgálatára vállalkozik, bele kell ásnia magát mind a magyar középkor, mind Mária Terézia korának kutatásába, el kell mélyednie a gazdaságtörténet és az alkotmánytörténet rejtelmeiben, de mindenekelőtt ismernie kell a Szent Korona-eszme burjánzó irodalmát és a Horthy-korszak tudományos, politikai gondolkodását. Eckhart ugyanis írt a középkori hiteleshelyekről, a X–XIV. századi királyi adóztatásról, a XVI–XVII. századi földesúri büntetőbíráskodásról, a krími háború és az akkori külpolitika kérdéseiről, a XVIII–XIX. század gazdaságpolitikájáról és a Habsburgok gazdaságpolitikai elképzeléseiről. Önálló kötetben foglalta össze a Budapesti Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának négyszázéves történetét, a magyar alkotmány és jogrend ezeréves fejlődését, áttekintést készített az 1848-as forradalomról, a magyar közgazdaság utolsó száz évéről, és számos nyelven közreadta Magyarország történetéről írott munkáját. A felsorolást még hosszan lehetne folytatni kisebb terjedelmű, de ugyancsak fajsúlyos kérdésekről szóló tanulmányaival.

Törő tehát szinte teljesíthetetlen feladatot tűzött maga elé, amikor Eckhart közel ezer évet átfogó történészi munkásságának „főbb problémáiról” kívánt könyvet írni. E nagy munkában ugyanakkor támaszkodhatott Eckhart irathagyatékára, amelyet zömében a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őriz. Utóbbi tény persze újabb kihívást is jelentett, hiszen Eckhart műveinek értő elemzése mellett levelezésének feldolgozását és időnként jegyzeteinek filológiai vizsgálatát is el kellett végeznie.

Törő úgy oldja meg a feladatot, hogy lényegében négy-öt Eckhart-mű köré rendezi mondandóját, de számos más írást is érint elemzésében. Ám a szerteágazó életmű ismeretében érthető és elfogadható súlyozás szempontjait különösb-
ben nem indokolja meg. Az egyik tematikai csomópont Eckhart gazdaságtörténelmi érdeklődése (különös tekintettel Mária Terézia

gazdaságpolitikájára), egy másik a Szent Korona-eszmére vonatkozó kutatásai, illetve az azokat megalapozó, 1931-ben megjelent programadó írása (*Jog- és alkotmánytörténet*) a magyar jogtörténetírás megújításáról. Törő a tematikai szűkítést azzal ellenpontozza, hogy vizsgálatai körébe beemeli további szerzők, például Eckhart tanítványainak írásait is (mindenekelőtt Bónis Györgyöt kell itt megemlíteni).

A szerző jól egyensúlyoz az egyes történelmi korszakok és az egymástól igen különböző témák között, érvelése logikus és kiértelmezett, nem vész el a részletkérdésekben és a nevek tengerében, amit könyve visszafogott terjedelme is mutat. Különösen árnyalt az Eckhart által is képviselt szellemtörténet bemutatása, pontosabban e meglehetősen elasztikus módszertani irányzat körülhatárolása és európai kontextusba helyezése. Végső következtetése szerint Eckhart a szó szoros értelmében nem is volt szellemtörténész, hiába intézett felszólítást a kutatókhoz már említett tanulmányában: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” – legfeljebb bizonyos kérdésekben eszmetörténeti szemszögből vizsgálta a jogtörténetet. Véleményem szerint *A magyar történetírás új útjai* című, Hóman Bálint szerkesztette kötet (Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931.), amelyben Eckhart szóban forgó írása is megjelent, sokkal inkább tekinthető a régi tudósgeneráció szemléletét meghaladni kívánó, nemzedéki különbözőni vágyás szimbólumának. Mint Hóman szavaiból is kitűnik: Szentpétery Imrét leszámítva „csupa 40 évesek vagyunk” (MTA KIK Kt. Ms 5616/195. Szekfű Gyula Eckhart Ferenchez, é. n. júl. 22.). Eckhartnak a szellemtörténethez fűződő ellentmondásos viszonyát jól kifejezi az idézet, amelyet Törő a kötet címéül választott.

Törő könyvéből világosan kiderül, hogy Eckhart mindvégig a komplex látásmód fontosságát, a jog-, a gazdaság- és a társadalomtörténeti szemlélet együttes alkalmazását hangsúlyozta, amellyel a hagyományosabb témák mellett

újszerű problémákat is igyekezett vizsgálni, mint például a népi jogérzetet vagy a vállalkozó szellem alakulását a magyarság körében. Munkájához középkori okleveleket vagy éppen a bécsi udvari levéltár iratait tanulmányozta, a Szent Korona-eszme fejlődése esetében a közép-európai párhuzamok után nyomozott, miközben figyelemmel kísérte a friss angol és német szakirodalmat is. Jogtörténeti munkáiban a múlt idealizálása ellen küzdött, számos korábbi mítoszt megkérdőjelezett, elsősorban a hazai közjogi gondolkodás területén (például az angol és magyar párhuzamos jogfejlődés tézisének vagy a minden másnál ősbibb országgyűlési tradíció feltételezését). Mindezt ráadásul úgy, hogy történészként (tehát jogi végzettség nélkül) neveztek ki tanárnak a Budapesti Egyetem Jogtörténeti Tanszékére. A függetlenségi hagyományokban (is) gyökerező és a dualizmus kori oktatási rendszer által táplált közjogi mítoszok hívei számára mindez nyílt hadüzenettel ért fel. Eckhartot számos bírálat és politikai támadás is érte emiatt. Konfliktusait minden bizonnyal csak tetézte sokszor gúnyos stílusa, amit minden visszaemlékezés megemlít. Mindazonáltal, az európai összehasonlítás dacára, Eckhart is „nemzeti alapon” tárgyalta a magyar jog- és alkotmánytörténetet, ám a tárgy-szerűbb megközelítést az 1930-as évek keresztény-nemzeti közéletébe hűvös távolságtartásnak, már-már nemzetietlennek érzekelte, az 1950-es évek kommunista tudománypolitikája viszont nacionalistának és klerikálisnak bélyegezte. „Élénken tanulmányozza a marxizmust, liberális burzsoá tudós volt, Horthy idejében nem túlzottan szerették. [...] Szakmailag jó képességű, nagyon sok pozitív tudása van, de még nem marxista tudós” – írta az MTA tanácskozó tagjává visszaminősített tudósról az egyetemi személyzetis 1952-ben (MTA KIK Kt. 5614/118). Noha már a kommunista hatalomváltás előtt is fontosnak gondolta a lengyel és cseh történelem tanulmányozását a magyar jogi gondolkodás

pontosabb megértése érdekében, élete végén marginalizálódott. Törő meggyőzően bizonyítja, hogy nem egyetemi katedrájának megőrzése érdekében kezdett el a jobbagyság helyzetével foglalkozni, mert ennek vizsgálatát már a világháborút megelőzően is lényegesnek tartotta, és tanítványait is erre buzdította. Ugyancsak szakmai buzgódsága volt, hogy a Habsburgok 1867 előtt gyarmatként tekintettek Magyarországra, ami gazdaságpolitikájukat is meghatározta.

Törő elsősorban munkáinak elemzéséből, valamint levelezéséből kívánta feltárni Eckhart gondolkodását, témaválasztásait és szakmai tevékenységének mozgatórugóit. Ez érthető és kézenfekvő döntés, különösen egy egyetemi doktori értekezésben, amelyen könyve alapul. Ugyanakkor az így megrajzolt szellemi portré háttere gyakran homályban marad. Nem tudunk meg részleteket a XIX–XX. századi jogi, illetve bölcsészeti felsőoktatás állapotáról, tehát arról a közegről, amelyben Eckhart tanult, majd három évtizeden át egyetemi tanárként működött. Csak néhány utalás erejéig kerül elő a hazai történelem szakma szerveződése és belső törésvonalai, amelyekhez így vagy úgy, de Eckhartnak is igazodnia kellett. Kifejtést igényelt volna továbbá, hogy mit jelentett valójában „bécsi történésznek” lenni, milyen magánéleti, szemléletbeli és szakmai előnyökkel és hátrányokkal járt, hogy Eckhart közel két évtizeden keresztül (1911 és 1929 között), különböző hivatali pozíciókban, Bécsben dolgozott. E hiányosságok azért is tűnnek fel, mert a szerző többször is jelzi, hogy figyelmet kíván fordítani a történelmi szakma professzionalizálódására. Úgy vélem, az iménti kérdések a doktori disszertáció könyvvé formálásakor könnyen megválaszolhatók lettek volna, így segítve például azokat az olvasókat, akiknek nincsenek érdemi ismereteik a szóban forgó témákról. A szakavatott bírálóknak szánt doktori munkában tudottnak lehet venni bizonyos részleteket, a szélesebb közönségnek szóló könyvben azonban nem mindig szabad

eligazítás nélkül hagyni az olvasót. Mindezeket túl szívesen olvastam volna többet arról a korszellemről, közjogi és politikai gondolkodásról – úgy, ahogy a szerző a dualizmus koráról írva, Timon Ákos nézetei ismertetésekor megteszi –, amelyben az 1931-es, „első” Eckhart-vita lezajlott, hogy megérthessük, miért voltak annyira hevesek az Eckhart nézeteire adott reakciók (még a képviselőház ülésén is). Mintha a szerzőben szintén maradt volna némi hiányérzet munkájával kapcsolatban, ugyanis a könyv megje-

lenése óta is tett közzé figyelemre méltó tanulmányt Eckhart összetett múltszemléletéről („Száztizenötös szellem”. A Habsburg-kérdés Eckhart Ferenc történetírásában. *Valóság*, 2021. 5. szám, 60–69. old.)

Végül a szerző az *Összegzés*ben jelezte volna, milyen manapság Eckhart munkáinak tudományos megítélése, és mi a szakma álláspontja azokban a főbb kérdésekben, amelyeket vizsgált. Ez már azért is érdekes, mert történészként úgy látom, napjainkban gyakran elődeink vitáihoz térünk vissza, és az

előző nemzedékek szakmai-közéleti csatáit vívjuk újra. Törő könyvét olvasva átélhetjük, miként kényszerül az egyébként szakmájának elveit ragaszkodó történész többször átírt mondataival és helyenként csak félig kifejtett gondolataival „lavírozni” (a szerző fogalmaz így) a politikai fordulatokban bővelkedő XX. század hullámai között, hogy végül így se tudja elkerülni a támadásokat és a kényszerű nyilvános önkritika rituáléját.

CIEGER ANDRÁS